

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2016

Zuzana Skalická

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Katedra filozofie a společenských věd

Oběti koncentračních táborů a mravní integrita

Bakalářská práce

Autor: Zuzana Skalická
Studijní program: B 6101 Filozofie
Studijní obor: Filozofie a společenské vědy
Vedoucí práce: Mgr. Martin Paleček Ph.D.

Hradec Králové, 2016

Zadání bakalářské práce

Autor: Zuzana Skalická
Studium: F13507
Studijní program: B6101 Filozofie
Studijní obor: Filozofie a společenské vědy
Název bakalářské práce: **Oběti koncentračních táborů a mravní integrita**
Název bakalářské práce AJ: Victims of Concentration Camps and Issue of Moral Integrity

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Tzvetan Todorov ve své knize V mezní situaci rozebírá situaci koncentračních táborů a snaží se na analýze dostupných dokumentů prokázat, že koncentrační tábory neznamenal pro vězněné definitivní konec lidskosti. Diplomant se zaměří na problematiku mravní integrity, zla a osoby v mezní situaci, a to jak u vězňů, tak i u jejich obětí. Je možné považovat situace a chování v koncentračních táborech za příklad toho, že lidskost je pouze povrchní slupkou, která v mezní situaci odpadá? Práce bude používat filozofickou analýzu dostupných literárních textů i práce věnující se problematice tzv. mezní situace.

Friedler, E., Siebert, B., Kiliyas, A.: Svědkové z továrny na smrt. Praha, 2007. Glazar, R.: Treblinka, slovo jak z dětské říkanky. Praha, 1995. Todorov, T.: V mezní situaci. Praha, 2000. Bernstein, R. J.: Radical Evil. Blackwell Publ., 2008.

Garantující pracoviště: Katedra filosofie a společenských věd,
Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Martin Paleček, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 20.3.2015

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval (pod vedením školitele/vedoucí(ho) bakalářské práce) samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 20. 4. 2016

.....

Zuzana Skalická

Poděkování

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala svému vedoucímu diplomové práce panu Mgr. Martinu Palečkovi, Ph.D., za jeho cenné rady, připomínky a celkovou pomoc a podporu při zpracování práce

Anotace

SKALICKÁ, Zuzana *Oběti koncentračních táborů a mravní integrita*. Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2016, 66 s. Bakalářská práce.

Tzvetan Todorov ve své knize *V mezní situaci* rozebírá situaci koncentračních táborů a snaží se na analýze dostupných dokumentů prokázat, že koncentrační tábory neznamenaly pro vězněné definitivní konec lidskosti. Diplomant se zaměří na problematiku mravní integrity, zla a osoby v mezní situaci, a to jak u vězňitelů, tak i u jejich obětí. Je možné považovat situace a chování v koncentračních táborech za příklad toho, že lidskost je pouze povrchní slupkou, která v mezní situaci odpadá? Práce bude používat filozofickou analýzu dostupných literárních textů i práce věnující se problematice tzv. mezní situace.

Klíčová slova: koncentrační tábory, mezní situace, lidská přirozenost, morální integrita

Annotation

SKALICKÁ, Zuzana. *Victims of Concentration Camps and Issue of Moral Integrity*. Hradec Králové: Faculty of Arts, University of Hradec Králové, 2016, 66 pp. Bachelor Degree Thesis.

Tzvetan Todorov analyses events associated with the origin of concentration camps in his book called *V mezní situaci* (The boundary situation) and tries to prove that concentration camps did not mean the death warrant of the humanity for the incarcerated. The diplomant will focus on the problems of moral integrity, evil and people in the boundary situation involving not only the incarcerators but also the victims. It is possible to consider the situations in concentration camps as an example that humanity is only superficial skin that falls off in the boundary situation? The matter of good and evil, action of the human nature and other related factors on our behavior will help us to clarify this dilemma. The bachelor thesis will use the philosophic analysis of the approachable literary texts and also works concerning the problems of so-called boundary situation.

Keywords: concentration camps, boundary situation, human nature, moral integrity

OBSAH

Úvod	9
1 Lidská přirozenost	11
1.1 T. Hobbes a jeho pojetí přirozeného stavu	12
1.2 Přirozený stav dle Johna Locka	14
1.3 Morálka z pohledu Immanuela Kanta	16
1.4 Sociobiologický náhled na lidskou přirozenost Edwarda Wilsona	18
1.5 Lidská přirozenost z pohledu evoluční psychologie Stevena Pinkera	21
2 Mezní situace	25
2.1 Mezní situace dle K. Jasperse	25
2.2 Meze v životě vězně koncentračního tábora	26
2.3 Tábor jako zvětšovacího sklo skutečnosti	31
3 Cesta totalitarismu, cesta zla	33
3.1 Propaganda	35
3.2 Teror	36
4 Vliv byrokracie a banalita zla	40
4.1 Sociální inženýrství a rasismus	40
4.2 Dělná práce	42
4.3 Milgramův experiment	44
4.4 Všední nečtnosti	46
4.5 Banalita zla	50
5 Mravní integrita obětí	53
5.1 Všední a heroické čtnosti	53
5.2 Zachování lidskosti	59
6 Závěr	62
Jmenný rejstřík	64
Internetové zdroje	66

Úvod

Ve své bakalářské práci se zaměřím na lidskou přirozenost a pojetí dobra i zla, ve vztahu k událostem začátku dvacátého století, především o nich pojednám v souvislosti s prostředím nacistického Německa a koncentračních táborů. Budu se zajímat o okolnosti, jež napomohly nacistickému totalitnímu režimu k moci, a položím si otázku, jak bylo možné, že společnost nadvládě tohoto režimu nezabránila? Byly snad hlavními důvody nacismu u moci krutost, touha po moci a antisemitismus zakořeněný v lidech té doby? Jaká byla povaha těch, jež páchali zločiny proti lidskosti? Jednalo se o kruté bestie a sadisty či jaké měli motivy, měli-li nějaké, k páchání zla?

Nejprve tedy představím různé náhledy na lidskou přirozenost a pozici morálky v ní, což bude základem pro další kapitoly práce, ve kterých se pokusím zjistit, zda je člověk ze své podstaty dobrým či zlým nebo dokonce obojím. Dále pojednám o pojmu mezní situace jako takové a poté o mezní situaci v podobě koncentračních táborů, při čemž se pokusím popsat jednotlivé meze, jimiž byl člověk v dané situaci obklopen a zkoumat, zda, proč a jak je možné poodhalit skutečnost o lidské přirozenosti skrze mezní situaci koncentračních táborů. Svou pozornost zaměřím také na cestu nacistického režimu k moci a okolnostem, jimiž systém vlády podporoval šíření zla. Poukáži zde především na vliv byrokratického aparátu, který řadou svých typických nástrojů usnadnil realizaci zločinů proti lidskosti. Zajímat se budu také o novou povahu zla, zla v jeho všednosti, k čemuž se pojí snahy režimu odebrat člověku lidskost. Tímto se dostávám k ústřední otázce této práce tedy, zda je možné v mezích koncentračního tábora a s užitím nelidských prostředků, lidskost v člověku zničit?! Dokáže se vůbec člověk v nelidském prostředí bránit cílené dehumanizaci? V tomto bodě doufám, že se mi podaří obhájit názor slavného myslitele Tzvetana Todorova, jehož kniha *V mezní situaci*¹ bude mou práci provázet. Todorov je totiž právě toho názoru, že lidskost je uložena hluboko v podstatě člověka.

¹ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3.

Její odstranění je tedy nemožné a k jejímu potlačení je zapotřebí nesmírného tlaku mezi například v koncentračním táboře.

Při zpracování chci postupovat především analýzou dostupných odborných zdrojů zabývajících se problematikou lidské přirozenosti, mravní integrity a vlivu prostředí na společnost. Využiji však také autobiografické literatury přeživších, kde budu pátrat po podpoření či vyvrácení přednesených tezí.

Ačkoli se události, ke kterým se tato práce vztahuje, uskutečnily již v minulém století, téma považuji za stále aktuální. Prostředí moderní byrokracie a povahové rysy člověka, jež napomohly tak ukrutným zločinům, se příliš nezměnily. Toto téma jsem si tak zvolila nejen proto, abych lépe porozuměla okolnostem, které umožnily holocaust, ale celkově moderní společnosti, povaze moderního člověka a nebezpečí, jež se v něm skrývá.

1 Lidská přirozenost

První kapitolu této práce věnuji pojednání o lidské přirozenosti a postavení morálky v ní. Jelikož nahlédnutí do podstaty člověka nám může pomoci zjistit více o jeho mravní integritě, kterou se budeme zabývat v dalších kapitolách. Navíc také, se někteří myslitelé domnívají, že právě koncentrační tábory odhalují skutečnou lidskou přirozenost, proto považuji za žádoucí představit zde několik možných pojetí.

Téma přirozenosti člověka není nikterak nové. Problematika toho, co se skrývá v lidské podstatě, zajímala myslitele od pradávna a ani v dnešní době není tato otázka zcela zatracena. Proto také není jednoduché vybrat z množství možných odpovědí a různých náhledů, které nám badatelé v průběhu historie, představili. V souvislosti s tématem koncentračních táborů je však často zmiňováno pojetí přirozeného stavu T. Hobbese, proto zde představím jako první právě jeho, ne příliš pozitivní, teorii o lidské přirozenosti. Jako možný protiklad k Hobbesovi pojednám o dalším mysliteli 17. století J. Lockovi, který již lidskou přirozenost nenahlíží tak negativně a navíc jeho zamítnutí vrozených idejí nám ukazuje jeden z možných pohledů na pozici morálky v podstatě člověka. Jako posledního zástupce filosofického pojetí tohoto problému představím I. Kanta, kterého volím kvůli jeho postupu bádání, jež je od předchozích dvou filosofů docela odlišný a nejspíš právě kvůli tomu dospívá i k odlišnému názoru ohledně pozice morálky v lidské podstatě.

Po filosofických náhledech překročím k představení pohledů dvou příbuzných vědních oborů, a to sociobiologie a evoluční psychologie, které při svém bádání užívají empirických dat a určitým způsobem tak překlenují rozdíl mezi přírodními a humanitními vědami. Jako zástupce náhledu sociobiologie zmíním E. Wilsona, a za evoluční psychologii pojednám o S. Pinkerovi, který výsledky svých šetření dává do souvislosti s některými teoriemi filosofů, Locka a Hobbese nevyjímaje, o čemž se v krátkosti také zmíním.

1.1 T. Hobbes a jeho pojetí přirozeného stavu

Nejprve si představme, jak na lidskou přirozenost pohlíží T. Hobbes. Jeho základním stanoviskem je, že lidé jsou si od přirozenosti rovni, a to jak po stránce duševní, tak po stránce fyzické. Každý člověk má tak teoreticky přibližně stejné schopnosti i naděje dosáhnout svým jednáním vytouženého cíle. Problém však nastává, pokud si více lidí určilo stejný cíl, kterého ovšem může dosáhnout pouze jeden z nich. Primárně jde totiž člověku o něho samého, jeho přežití, spokojený život, a jelikož v přirozeném stavu, jak jej popisuje Hobbes, je člověk zcela svobodný, není zákona, který by usměrňoval či nějak omezoval prostředky, jimiž se lidé snaží dospět k vytouženému cíli, stanou se z těchto lidí nepřátelé, právě když se vzájemně snaží jeden druhého porazit a překazit si možnost dopracovat se k té chtěné věci.²

Příčiny konfliktů mezi lidmi lze, dle Hobbese, nalézt přímo v lidské přirozenosti. Hobbes popisuje základní tři, „*první je soutěžení, druhá nedůvěra a třetí touha po slávě*“³. Tyto příčiny nás tak neustále ponoukají, abychom byli vždy připraveni užít třeba i násilí k obraně svého života nebo jen osobního zájmu. Pokud jsme tedy v přirozeném stavu, kdy nad námi není žádná svrchovaná moc, které by krotila naše vášně, žádosti a určité motivace k jednání, jsme neustále ohroženi stavem války. Být v přirozeném stavu tak současně znamená být ve stavu „války všech proti všem“.⁴ V tomto stavu ale nemusí docházet k přímým bojům, ke skutečné válce se zbraněmi a vším, co k ní patří. K životu ve strachu a úzkosti, stačí už jen neustálá hrozba takového boje, kterou má na paměti každý jedinec v přirozeném stavu.

V přirozeném stavu, kde platí přirozené právo všech jednat libovolně dle vlastního uvážení, nemá nikdo záruku bezpečí. Není zde jasné ani to, co je spravedlivé, co nespravedlivé, co je správné a co špatné, z čehož mimo jiné vyplývá, že v lidské přirozenosti by bylo, dle Hobbese, nejspíš marné hledat cit pro spravedlnost stejně jako principy morálky obecně. Přirozený stav není pro člověka příliš přátelským prostředím pro život, lidé se zde neustále obávají násilí či dokonce zabití, chybí zde jakákoli

² HOBBS, Thomas. *Leviathan, neboli, O podstatě zřízení a moci státu církevního a občanského*. Praha: Melantrich, 1941. str. 159–161

³ Tamtéž, str. 162

⁴ Tamtéž, str. 162

majetková práva, která by určila, co je mé a co cizí, navíc, jak již bylo zmíněno, není zde žádný systém zaručující nám spravedlnost.⁵ V člověku, který je v takovéto situaci nespokojen, postrádá jistotu, se probouzí city, jež ho vedou k tomu, aby se z tohoto nepříznivého stavu vymanil a došel k míru. Podle Hobbese jsou tyto city „... *strach před smrtí, touha po všem tom, čeho je třeba k pohodlnému životu, a naděje, že se toho příčinnivý člověk může dodělati*“⁶, z nichž poté vychází naše snaha najít východisko z oné války všech proti všem.

Jak je z výše uvedeného zřejmé, tyto důvody jsou spíše sobecké. Lidé jsou proto ochotni vzdát se některých svých práv, aby jim byla zaručena práva jiná. Především se vzdávají onoho přirozeného práva, kdy, jak Hobbes říká, člověk „...*může dělati cokoli, co podle svého rozumu a úsudku uzná za nejvhodnější k tomuto účelu*“⁷. Tak se dle Hobbese mezi lidmi rodí jakási společenská smlouva, z níž následně vznikne stát, do jehož čela bude postaven svrchovaný vládce (či sbor mužů), kterému je poté propůjčena moc a také určitá lidská práva, kvůli tomu, aby lidem zajistil bezpečnost a garantoval dodržování dané smlouvy všemi, jež slíbili odevzdání svých práv do jeho moci a samozřejmě vedl své poddané k míru a spokojenosti.⁸

Abych to shrnula, pro tuto práci je nejdůležitější z Hobbesovi teorie jeho pojetí přirozenosti a morálky. Dle něho je tedy člověk ze své přirozenosti spíše egoista, který se primárně zajímá především o vlastní sebezáchovu a pohodlný život. Ani jedno mu však přirozený stav, v němž se nachází, nemůže zaručit, jelikož lidé jsou si rovni a mohou si tak činit nároky na stejné věci, pociťují také nutnost preventivně se bránit útočením. Pro dosažení toho, po čem touží, jsou pak schopni ohrožovat zájmy i životy ostatních, jež o danou věc také usilují. Smlouva, na které se poté lidé dohodnou, aby již nemuseli žít ve střežehu a neustálém strachu, poté vyplývá právě z osobních zájmů jednotlivců. Veškerá společenská pravidla, právní i morální, na kterých se lidé mezi sebou shodli, vychází určitou měrou z jejich sobeckosti, ze snahy ochránit svůj vlastní život. Z toho vyplývá

⁵ Tamtéž, str. 162-165

⁶ Tamtéž, str. 165

⁷ Tamtéž, str. 165

⁸ Tamtéž, str. 205

pro nás velice důležitý poznatek Hobbesovi teorie, a to, že dle něho morálka není člověku vrozená, ale přichází až s ustanovením pravidel společenského života.

Podle mnohých autorů nám situace koncentračních táborů odhaluje skutečnost o lidské přirozenosti. Někteří z nich vidí v situacích z koncentračního tábora potvrzení Hobbesovi teorie. Koncentrační tábor připodobňují přirozenému stavu, morálka se tam, dle nich nevyskytuje a lidé jednají primárně podle svých zájmů stejně jako je tomu v přirozeném stavu. Zda jsou lidé skutečně především egoisté, kteří ve své podstatě postrádají mravnost či je tomu právě naopak, se pokusím objasnit v kapitolách následujících.

1.2 Přirozený stav dle Johna Locka

Pojetí přirozeného stavu a lidské přirozenosti, jež nalézáme v díle Johna Locka, již není tak pesimistické jako v díle Thomase Hobbesa. Oba ve svých teoriích sice vycházejí ze stejných předpokladu, totiž, že jsou si lidé v přirozeném stavu rovni a také jsou v něm svobodní, nicméně jejich další poznatky, jež z těchto tezí plynou, se v mnohém liší.

Svoboda člověka v přirozeném stavu u T. Hobbesa je neomezená. Jeden má tudíž v přirozeném stavu možnost napadnout druhého jen pro svůj prospěch, ale také se neustále obává této svobody jiného člověka, jelikož ten na něho může zaútočit přesně ze stejné touhy po zisku. J. Locke nám oproti Hobbesovi představuje svobodu již určitým způsobem omezenou. V přirozeném stavu se dle Locka totiž nachází také přirozený zákon, který stanovuje určité meze. Jeho obsahem je mimo jiné, že „... *všichni jsou si rovni a nezávislí, nikdo nemá poškozovati druhého v jeho životě, zdraví, svobodě a majetku.*“⁹ Z rovnosti a svobody v přirozeném stavu tak v pojetí J. Locka nevyplývá válečný stav, jako je tomu u T. Hobbesa, naopak se lidé snaží zachovávat a také nijak

⁹ LOCKE, John. *Dvě pojednání o vládě*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1965. Filosofická knihovna. Str. 141

neohrožovat jak život svůj, tak život druhých, jelikož nikdo není oprávněn povyšovat své sobecké zájmy nad zájmy druhých.¹⁰

V přirozeném stavu T. Hobbese, kde, dalo by se snad říci, všichni měli právo na vše, nehrozil žádný trest za zlo, jež bylo způsobeno nevinnému člověku, neexistovaly v něm totiž ani pojmy spravedlnosti či nespravedlnosti, tomu je však v teorii přirozeného stavu J. Locka jinak. Na dodržování tohoto zákona totiž dohlíží každý člověk. Lidé ze své přirozenosti touží po míru a rozum je tak vede k jeho zachování, proto pokud někdo překračuje meze přirozeného zákona, mohou sami onoho provinilce, jež narušuje klid ve společnosti, potrestat. Při výběru trestu je však třeba dbát na to, aby byl přiměřený zločinu, jež jedinec učinil, tedy aby především nahradil poškozenému či poškozeným jejich škody a odradil tak jeho samého i ostatní od podobných přestupků.¹¹ Lidé v přirozeném stavu dle Locka nejsou sobečtí a vypočítaví, ale chtějí z vlastního uvážení zachovat mír a spokojený život nejen svůj, ale i druhých.

Vrátím se však ještě v krátkosti k onomu přirozenému zákonu. Každý zákon má zajisté svého nebo své zákonodárce, tím je, dle Lockovi teorie, v případě uvedeného zákona Bůh.¹² Locke se ve své knize *Esej o lidském rozumu*¹³ snaží dokázat, že žádné ideje, principy nejsou v člověku a priori, tudíž ani přirozený zákon, v němž lze nalézt jisté základy morálního myšlení, není vrozený. Jedním z důvodů, proč nelze nahlédnout morálku jako vrozenou je, že kdykoli se nás někdo může zeptat na rozumné odůvodnění a pravdivost daného morálního pravidla, dle Locka totiž „... nelze uvést ani jediné morální pravidlo, pro něž by člověk mohl oprávněně požadovat zdůvodnění;“¹⁴ Pokud je ale třeba se ptát a umět rozumově zdůvodnit, proč mám jednat právě tak a ne jinak, nelze považovat pravidla morálky za vrozená,¹⁵ nýbrž hledat jejich původ u Boha. Nejprve tak

¹⁰ Tamtéž, str. 140–141

¹¹ Tamtéž, str. 142

¹² LOCKE, John. *Esej o lidském rozumu*. Praha: Svoboda, 1984., str. 56

¹³ Tamtéž

¹⁴ Tamtéž, str. 54

¹⁵ Tamtéž, str. 54–55

za pomoci rozumu poznáváme Boha a jeho přikázání a až poté jsme schopni skutečně pochopit pravidla morálky, podle kterých je třeba se na cestě ke spokojenosti držet.

Jak je tedy z výše uvedeného zřejmé, v teorii přirozeného stavu Johna Locka se morálka nachází, člověk je schopen chápat morální pravidla, nemá je ale od přirozenosti vrozené.

Lockovu teorii o nevrozených idejích je dnes již vyvrácena přírodními vědami zabývající se člověkem, předně vědy jako biologie, genetika, atd. Je totiž zřejmé, že jisté genetické predispozice, v pojmosloví Locka, ideje, se v člověku nachází a priori.

1.3 Morálka z pohledu Immanuela Kanta

Immanuel Kant popisuje původ morálky a její pozici v životě člověka, jeho přirozenosti ze zcela jiného úhlu pohledu než tomu bylo u Thomase Hobbesa a Johna Locka. Hobbes i Locke při hledání původu morálních principů vycházejí z přirozeného stavu člověka. Hobbes v přirozeném stavu nenachází žádné morální principy, ty se dle něho ustanovují až po dohodě člověka s člověkem, který z primárně sobeckých zájmů nechce setrvávat ve stavu válečném, ale žít v blahobytu. Locke naproti tomu morální principy v přirozeném stavu člověka nachází, ovšem nepochází z lidské přirozenosti, nejsou v nás a priori, nýbrž jsou nám dány od Boha a poznáváme je až za pomoci rozumové úvahy.

Prvním rozdílem mezi předchozími mysliteli a Kantem je, že při pátrání po původu morálních zákonů nevychází z pojetí přirozeného stavu. Při snaze o poznání přirozenosti se totiž nelze vyhnout užití empirických zkušeností, ale k poznání skutečných principů a zákonů mravnosti, empirii nepotřebujeme ba právě naopak. Empirická zkušenost bývá totiž ovlivněna subjektivitou daného jedince, tudíž by i zákony morálky mohly být touto osobní zkušeností jaksi zneváženy, neměly by neomezenou platnost, kterou je nutné k nim přiřadit již z principu. Univerzálnost pravidel morálky totiž spočívá právě v tom, že je lze nalézt a priori v rozumu každé myslící bytosti, jak Kant říká „... je

*třeba je odvodit již z obecného pojmu rozumné bytosti vůbec...*¹⁶ Bez příměsi empirie je tak zachována jejich skutečná hodnota a pravý vliv na jednání každé rozumné bytosti.¹⁷

Dále Kant popisuje, že jedině člověk jakožto rozumná bytost disponuje vůlí, protože je jako jediný ve světě přírody schopen „... *jednat podle představy zákonů*“¹⁸. Vůli Kant vnímá jako praktický rozum, právě proto, že „...*k odvození jednání ze zákonů je zapotřebí rozumu*...“¹⁹ Jedině rozum je schopen odhlédnout od osobních preferencí, náklonností a určitým způsobem působit na vůli tím, že jí předkládá principy, které určují, jaké jednání je prakticky nutné, tím pádem dobré. Jsou to jakési příkazy rozumu vztahovány na vůli člověka. Obsah těchto příkazů, jejich znění jsou právě ony známé Kantovy imperativy, které rozlišuje na kategorické a hypotetické.²⁰

Hypotetické imperativy jsou v jistém smyslu pouze doporučení či rady, co dělat, abychom dosáhli, čeho chceme. Jednání podle hypotetických imperativů může být dobré, ale pouze jaksi zprostředkovaně jako jednání dobré pro něco, pro dosažení nějakého cíle, účelu, atd. Zatímco jednání podle kategorického imperativu, je dobré samo o sobě. Na vůli kategorický imperativ působí jako příkaz k jednání, prakticky nutný sám ze sebe, ničím nepodmíněný, neovlivněný náklonnostmi daného člověka.²¹

Důležitým pojmem v Kantově teorii, jež se s kategorickým imperativem také pojí, je pojem povinnosti. Kant rozlišuje mezi jednáním z povinnosti a s povinností. Skutečně mravní jednání je pouze, když dobrá vůle pod příkazem mravního příkazu (v podobě kategorického imperativu) jedná z povinnosti, kterou vzala za svou a uchopuje toto jednání jako nutné bez ohledu na subjektivní preference. Jednání, které je pouze ve shodě

¹⁶ KANT, Immanuel, Marina BARABAS a Pavel KOUBA. *Základy metafyziky mravů*. Vyd. 3., opr. Přeložil Ladislav Menzel. Praha: OIKOYMENH, 2014. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-501-2. str. 31

¹⁷ Tamtéž, str. 30–32

¹⁸ Tamtéž, str. 32

¹⁹ Tamtéž, str. 32

²⁰ Tamtéž, str. 32–34

²¹ Tamtéž, str. 34–36

s povinností nenabývá takové mravní hodnoty, nezasluhuje úcty, jelikož je částečně ovlivněno určitými osobními zájmy.²²

Z výše uvedeného je tedy zřejmá Kantova odlišnost od předchozích dvou filosofických náhledů, jež jsem zde zmínila. Jak bylo řečeno, Kant nehledá morální principy skrze lidskou přirozenost. Pokud by totiž prvotně nahlížel lidskou přirozenost, jeho náhled by byl již ovlivněn jeho subjektivními postoji či vnímáním. Morální principy je třeba, dle Kanta, hledat již a priori existující v rozumu, právě kvůli tomu, aby měly univerzální platnost pro všechny rozumné bytosti. Pokud při rozhodování o vlastním chování bude člověk jednat podle principu kategorického imperativu, jež zní: „... *jednej jen podle té maximy, u níž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem*“²³, jež bude chápat jako svou povinnost, bude vždy jednat morálně. Na rozdíl od svých předchůdců, tak Kant rozumovým poznáním nachází morální principy a priori v lidském rozumu a jsou, dle něho, platné a dobré sami ze sebe, nezávislé na lidské přirozenosti, ani na dané situaci, v níž jsou aplikovány.²⁴

1.4 Sociobiologický náhled na lidskou přirozenost Edwarda Wilsona

Filosofie, jak bylo v úvodu k této kapitole zmíněno, není samozřejmě jediný obor, který se problematikou lidské přirozenosti zabývá. Lidská přirozenost se pojí mimo jiné s otázkami, zda je chování člověka nějakým způsobem determinováno a případně co a do jaké míry je člověku vrozené a co získané (naučené). K tomuto mají co říci i obory jako jsou například biologie, genetika, antropologie, evoluční psychologie, atd. Na tomto místě bych však ráda pojednala o pohledu sociobiologickém, jelikož tato věda v sobě spojuje poznatky, jak z biologie, tak sociologie, již zmíněné antropologie a řady dalších disciplín. Především bych se chtěla v této části práce věnovat dílu Edwarda O. Wilsona *O lidské přirozenosti*²⁵. Edward O. Wilson je totiž považován za zakladatele

²² Tamtéž, str. 16-18

²³ Tamtéž, str. 40

²⁴ Tamtéž str. 30-31

²⁵ WILSON, Edward O. *O lidské přirozenosti: máme svobodnou vůli, nebo je naše chování řízeno genetickým kódem?*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1993. ISBN 80-7106-076-3.

sociobiologie a právě v díle *O lidské přirozenosti* určitým způsobem vymezuje, co je jejím předmětem, jaké jsou její obvyklé postupy při vědeckém bádání, ale především zde také pojednává o lidské přirozenosti, jak je z názvu díla patrné.

Dle Wilsona je při zkoumání povahy člověka třeba překlenout hranice mezi přírodními a sociálními vědami a pro určitý pokrok v tomto bádání je prý žádoucí, aby byla lidská přirozenost nahlížena prizmatem právě věd přírodních.²⁶ K sociobiologickému bádání patří také srovnávání různých živočišných druhů, lidského druhu nevyjímaje. Wilson vychází z přesvědčení, že lidé mají s jistými sociálními druhy stejný genetický základ a proto nám toto srovnání může leccos vypovědět i o původu přirozenosti lidské.²⁷

Je důležité zmínit ústřední otázku, jež provází toto dílo a tj. jakou měrou je utvářena lidská přirozenost okolním prostředím a jak silně ji determinuje určitá genetická vybavenost. Dále se pak autor snaží ukázat, který z těchto možných omezujících vlivů byl primární a který na ono formování povahy člověka působí více. Domnívá se, že primární byla genetická evoluce probíhající přirozeným výběrem a ta určila jisté genetické predispozice pro sociální chování, což znamená, že člověk je většinou nakloněn jedné možnosti či nějakému způsobu jednání více než jinému, právě kvůli svému genotypu, i když nepochybně záleží také na prostředí, které může dané sklony k onomu jednání jaksí probudit nebo naopak jejich projevy utlumit. Kulturní prostředí a geny se tak navzájem ovlivňují, ale tím prvotním činitelem, jež na člověka působil a působí je dle Wilsona právě určitá genetická vybavenost.²⁸ Vlivu genetické předurčenosti se ve svém základu neobejde ani morálka, jelikož jak Wilson říká: „*V mozku existují vrození cenzoři a motivátoři, kteří hluboce a bez našeho vědomí ovlivňují naše etické předpoklady; z těchto předpokladů se vyvinula morálka jako instinkt*“²⁹, i zde opět sehrál svou roli

²⁶ Tamtéž, str. 17

²⁷ Tamtéž str. 28

²⁸ Tamtéž str. 81, 82

²⁹ Tamtéž, str. 151

přírodní výběr, který určil jisté zákonitosti morálky především dle jejich výhodnosti pro jedince či jeho druh.

Vzhledem k tématu této bakalářské práce považuji za žádoucí zmínit také Wilsonův sociobiologický pohled na lidský altruismus. Znaky takového altruistického chování lze totiž nalézt i v mezní situaci koncentračního tábora, proto se podívejme, jaký je tedy alespoň podle Wilsona původ takového jednání a z jakého důvodu lidé jednají altruisticky?! Wilson rozlišuje altruismus „tvrdého“ a „měkkého jádra“. Altruisté „tvrdého jádra“ směřují své chování především ke svým blízkým příbuzným a za své, dalo by se snad říci obětavé chování, nevyžadují žádné odměny, u tohoto typu šlo v základu především o to, zachovat geny, které máme s příbuznými společné. Autor v něm však vidí potenciální nebezpečí právě proto, že se orientuje hlavně na příbuzné či vlastní kmen, což jaksí omezuje možnou jednotnost ve světě, pokud totiž rozdělujeme svět na „našince“ a „cizince“ a chováme se altruisticky pouze k určité značně omezené části, nastává problém má-li dojít ke shodě s někým, kdo nepatří do „naší“ skupiny. Ačkoliv altruista měkkého jádra se taktéž zaměřuje na rodinu, rozdíl spočívá v tom, že za své chování odměnu očekává, motiv jeho jednání je tak spíše sobecký a daný altruistický čin může vykonat jen z pouhé vypočítavosti.³⁰ Dle Wilsona člověk častěji užívá právě tohoto druhého typu altruismu. Nejprve se zajímá o vlastní blaho, o to, co je pro něho samého prospěšné a až poté věnuje pozornost druhým, tedy příbuzným, etniku, atd. Člověk má tak sklon chovat se ze své přirozenosti spíše sobecky.³¹

Wilson nám v této své práci sice nepodal jasný verdikt, zda je člověk ze své přirozenosti dobrým či zlým. Snažil se nám ale dokázat, že v člověku jsou vrozené jisté genetické predispozice, přičemž určitých prvků může být u jednoho člověka více než u druhého. Vlivem prostředí však může dojít k potlačení daných prvků u člověka, který

³⁰ Tamtéž str. 151–152, 157

³¹ Tamtéž, str. 157

má k jejich projevu z genetického hlediska silnější predispozice a naopak k jejich povzbuzení u jedince, kde mají prvky proti prvnímu případu slabší zastoupení.

1.5 Lidská přirozenost z pohledu evoluční psychologie Stevena Pinkera

Evoluční psychologie stejně jako sociobiologie využívá ve svém zkoumání empirická data z různých oborů jako již zmíněné antropologie, neurovědy, biologie, etnografie, atd. Velice zajímavý pohled na lidskou přirozenost a určitý vývoj morálky nám přináší evoluční psycholog Steven Pinker. Ve svém zkoumání se mimo jiné vrací k myšlenkám, tezí výše zmíněných filosofů Thomase Hobbesa, Johna Locka, ale i dalším, kterým v této práci není z důvodu rozsahu věnována pozornost. Tyto teze se však následně za pomoci výsledků přírodních věd, snaží buď podpořit, nebo naopak vyvrátit.

Jeho názory mohou být považovány za kontroverzní, jelikož se svým způsobem snaží vyvrátit jisté mýty o lidské přirozenosti, jež jsou většinou společnosti přijímány jako pravdivé a jejich možné vyvrácení je spojeno s řadou, dle Pinkera, neopodstatněných obav. Jedná se zejména o následující tři základní mýty: lidskou mysl jako tabula rasa, mýtus ducha ve stroji a mýtus ušlechtilého divocha. Všechny tyto mýty však Pinker s odkazem na výsledky mnoha empirických výzkumů vyvrací.³²

Pinker, stejně jako Wilson, upozorňuje na vrozené genetické predispozice v člověku a vliv přírodního výběru. Pinker tak odkazuje na řadu objevů, které dokazují, že se rodíme již s nějakými předpoklady, s určitými, talenty, schopnostmi spíše než s jinými. Naše mysl disponuje jistými mechanismy, které jsou v nás a priori, jako je například schopnost učení se obecně, učení se řeči, socializace, vytváření kultury, atd. Pinker například připomíná, že existují jisté znaky, které se vyskytují v každé kultuře ve světě. Není tedy z principu možné, že by se všechny kultury domluvily na utvoření a užívání těchto znaků, musí proto vyplývat v určitém smyslu z nás samých.³³ Také nás vybízí k pozornosti k výzkumům jednovaječných dvojčat. Tato šetření totiž vyvrací

³² PINKER, Steven. *A Biological Understanding of Human Nature*. Edge [online]. 2002, [cit. 2016-04-07]. Dostupné z: https://www.edge.org/conversation/steven_pinker-a-biological-understanding-of-human-nature

³³ Tamtéž

hypotézu, že prostředí má nejvýznamnější vliv při utváření charakteru člověka, jeho osobnosti, jelikož se ukázalo, že jednovaječná dvojčata, která byla od narození oddělena a vyrůstala v jiném prostředí, třeba i s jinou výchovou, přesto vykazují mimořádně velkou podobnost v určitých znacích jejich osobnosti, jejich talentu, apod., kterou obvykle nenajdeme u dvou náhodných lidí, i kdyby to byli normální sourozenci či třeba adoptované děti vyrůstající ve stejném prostředí. Mají totiž společné geny, které je podněcují směřovat k jistým věcem spíše než k jiným, mít rádi to a ne ono, mít talent k tomuto spíše než k tamtomu apod.³⁴ To vše a ještě mnohem více ukazuje, že se Locke a všichni, kdo z jeho hypotézy lidské mysli jako nepopsaného listu vycházeli, v tomto bodě zmýlili.

Dle Pinkera ale nelze předpokládat, že by lidská osobnost byla utvářena pouze poměrem vlivu prostředí a genů. Určitý význam má totiž, a to především v dětství, role náhody, kterou samozřejmě nelze nijak předpokládat a předem ji zamezit v ovlivnění osobnosti člověka.³⁵

Lidé se podle Pinkera zdráhají přijmout předpoklad genetické predispozice mimo jiné proto, že se obávají možného povyšování určitých lidí nad jinými, kvůli jejich genům, což by mohlo vést skrze pseudovědeckému odůvodnění lidské nerovnosti, tedy nadřazenosti jedněch na úkor druhých, až ke genocidě, jako se již v minulosti stalo právě v nacistickém Německu. Tuto obavu však považuje za neopodstatněnou, protože biologická odlišnost lidí nemá nic společného s právy člověka v jaksi politickém smyslu. Stejná práva mají přeci různí lidé. Práva vychází z příslušnosti k lidskému rodu, nikoli z toho, že nám jde spíše hudba než tanec a podobně. Podle Pinkera je tak potřeba rozlišovat mezi pojmem stejnost a rovnost.³⁶

Pinker dále vyvrací mýtus ušlechtilého divocha, jež vychází z pojetí lidské přirozenosti J. J. Rousseaua. Většinou je totiž přijímána jakási romantická představa, která ukazuje člověka v přirozeném stavu jako dobrého, mírumilovného, jeho život potom

³⁴ Steven Pinker: Human nature and the blank slate. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 07. 10. 2008 [vid. 2016-04-04]. Kanál uživatele TED. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=CuQHSKLXu2c>

³⁵ PINKER, Steven. *A Biological Understanding of Human Nature*. Edge [online]. 2002, [cit. 2016-04-07]. Dostupné z: https://www.edge.org/conversation/steven_pinker-a-biological-understanding-of-human-nature

³⁶ Steven Pinker: Human nature and the blank slate. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 07. 10. 2008 [vid. 2016-04-04]. Kanál uživatele TED. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=CuQHSKLXu2c>

jako harmonický, a ne příliš konfliktní, do té doby než je zkažen společností. Takto podobně o tom pojednával právě J. J. Rousseau. Proti tomuto Pinker staví přístup T. Hobbese, který přirozený stav vnímá jako válku všech proti všem, jak již bylo výše zmíněno. Jednou z hlavních hypotéz, kterou se totiž tento evoluční psycholog snaží dokázat je, že z objektivního dlouhodobého pohledu bylo násilí v průběhu historie na ústupu. Svou teorii samozřejmě podkládá mnoha vědeckými objevy. Odvolává se kupříkladu na forenzní archeologii, která v pravěkých pozůstatcích nachází také proražené lebky, mumie s provazem kolem krku, a další nálezy dokazující, že naši předkové skutečně nebyli tak mírumilovní, jak se často předpokládá. Dále Pinker pro podporu své hypotézy připomíná čím dál menší chuť lidí sledovat utrpení druhých, menší míru vražd, posílení práv žen, dětí i zvířat, zrušení otroctví a další.³⁷ A je pravdou, že ani v za nadvlády nacismu, nechtěli být lidé přímo konfrontováni s utrpením.

Tento historický vývoj upouštění od násilí není dle Pinkera zapříčiněn změnou přímo v lidské přirozenosti, ale jinými faktory jako například zavedením státního aparátu, rozvojem obchodu, feminizací, rozvojem technologie, která spolu s dalšími činiteli zapříčinila zvýšení gramotnosti, atd. Lidská přirozenost se tak ve své podstatě příliš nezměnila, nelze říci, zda je člověk vyloženě dobrý nebo zlý. Pinker totiž upozorňuje na skutečnost, že lidská mysl je komplexní systém a motivy, náklonnosti v ní obsažené se mohou navzájem ovlivňovat. Jinak řečeno, naše sklony k násilí mohou potlačit, přehlušit sklony směřující k dobru.³⁸

Mezi motivy, jež člověka vedou směrem k násilnostem, řadí Pinker například zničení člověka jako překážky bránící nám v dosažení toho, co chceme. Dále je to snaha o nadvládu, o získání moci, pomsta za způsobení příkoří, ale také kupříkladu utopické ideologie, které leckdy také racionálně odůvodňují, proč bylo nutné násilí. Tyto a další motivy, jež jdou násilí naproti, mohou oslabit či jaksí překonat motivy, jež nás od násilností naopak odrazují. Mezi ně tak dle Pinkera patří sebeovládání, které je spojeno s očekáváním jistých důsledků našeho chování, s čímž souvisí také schopnost rozumu objektivně analyzovat situaci, poté také empatie, kterážto jako schopnost vcítit se do

³⁷ Steven Pinker | Talks at Google. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 01. 11. 2011 [vid. 2016-04-02]. Kanál uživatele Talks at Google. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=_gGf7fXM3jQ&nohtml5=False

³⁸ PINKER, Steven. *A Biological Understanding of Human Nature*. Edge [online]. 2002, [cit. 2016-04-07]. Dostupné z: https://www.edge.org/conversation/steven_pinker-a-biological-understanding-of-human-nature

druhých je z přirozenosti zaměřena na úzký okruh vlastních příbuzných či kmene. Tento kruh se ale, jak Pinker poznamenává, postupem času a právě ubýváním míry násilí postupně rozšiřuje. Nakonec sem Pinker řadí také morální smysl, je to tedy motiv, který je nám vrozený. Je však třeba zmínit, že ať už v člověku převažují jakékoli motivy, to zda se projeví, záleží až na okolnostech. V konkrétní situaci v životě si totiž můžeme představovat různé scénáře, jak bychom se zachovali, ať už jde o chuť a představu někomu ublížit či pomoci, okolnosti na nás působící nás ale mohou vést opačným směrem, než jakým nás vede naše podstata.³⁹

³⁹ Steven Pinker | Talks at Google. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 01. 11. 2011 [vid. 2016-04-02]. Kanál uživatele Talks at Google. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=_gGf7fXM3jQ&nohtml5=False

2 Mezní situace

Nyní po představení náhledů na lidskou přirozenost bych se ráda věnovala pojmu mezní situace. Jelikož například filosof Karl Jaspers myslí, že právě v mezní situaci může člověk poodhalit skutečnost své existence a poznat tak sebe sama. Mnozí autoři zabývající se problematikou koncentračních táborů se navíc domnívají, že to, jak Jaspers popisuje mezní situaci, koresponduje s tím, co pociťovali a s čím se potýkali vězni v životě v koncentračním táboře.

V následujících podkapitolách tak nejprve pojednám o Jaspersově pojetí mezní situace, dále pak zmíním určité meze, na které člověk v prostředí koncentračního tábora naráží, načež se pokusím o drobné srovnání mezí v táboře se vyskytujících a mezní situace, jak nám ji předkládá K. Jaspers. Jedním z těch, jež zastávají názor, že život v koncentračním táboře disponuje stejnými znaky jako život mezní situaci je Tzvetan Todorov. Proto závěr této kapitoly věnuji zdůvodnění tohoto jeho náhledu a především pak jeho konceptu koncentračního tábora jako zvětšovacího skla běžného života.

2.1 Mezní situace dle K. Jasperse

Mezní situace se staly jedním z ústředních témat Karla Jasperse, kterýžto jako první tento pojem analyzoval, a to již v raném díle *Psychologie der Weltanschauung*. V této práci však využiji jeho dílo *Úvod do filosofie*⁴⁰, kde se zabývá mezní situací pouze ve stručnosti, ovšem považuji tento zdroj pro přehled za dostačující.

Podle Jasperse se člověk ve svém životě v nějaké situaci nachází vždy. Jde však o to, že existují jakési dva základní druhy situací, a to situace běžné, jež můžeme jistými prostředky ovládat, vyhnout se možným nepříjemnostem a měnit tak určitým způsobem jejich průběh. Naproti tomu zde máme situace mezní, ve kterých se člověk střetává s vlastními hranicemi, dochází k uvědomění vlastní konečnosti a dalších omezení, za něž nelze pohlédnout. Prostředky, jež nám pomáhaly v běžných situacích plánovat jejich

⁴⁰ JASPERS, Karl. *Úvod do filosofie: dvanáct rozhlasových přednášek*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-05-4.

průběh, nám v těchto mezích selhávají, není možné z nich vystoupit ani se jim vyhnout.⁴¹ Jak Jaspers popisuje, existují dva způsoby, jak na tyto mezní situace reagujeme a to „... *buď tím, že si je zastíráme, nebo tím, že je skutečně uchopíme v zoufalství a v opětném sebenalezení: stáváme se sami sebou v proměně svého vědomí bytí*“⁴², z čehož vyplývá, že možnost stát se sebou samým, poznat skutečnou existenci, se nachází právě ve snaze pochopit, poznat ony hranice, nechat je nás změnit. Jinými slovy uvědoměním si daných mezí našeho bytí, připuštěním si konečnosti a možností v ní, směřuje člověk k vlastní vyrovnanosti, ke svému autentickému bytí, tedy ke skutečné existenci.⁴³ Snad nejsrozumitelnější mezní situací je dle Jasperse smrt, dále však mezi ně patří také utrpení, boj a vina.⁴⁴

Mnoho autorů zabývajících se problematikou koncentračních táborů užívá koncentrační tábor v jistém smyslu jako synonymum pro mezní situaci. V následující podkapitole proto uvedu příklady mezí, na něž člověk v táboře neustále naráží, a poté se pokusím o srovnání s výše zmíněným pojetím mezní situace Karla Jasperse, abych tak zjistila, zda je vůbec možné užít situace v koncentračním táboře jako příklad mezní situace.

2.2 Meze v životě vězně koncentračního tábora

Meze vyskytující se v koncentračním táboře mají jak svou fyzickou, hmatatelnou podobu, tak také podobu jaksi abstraktní. Vyplynají ze samotné organizace dění a prostředí v táboře. Navíc téměř všechny slouží jedné z nejdůležitějších funkcí koncentračního tábora a tj. zbavení člověka lidskosti.

Jistou mezí je již samotné uvěznění člověka, který často nemá ani tušení, proč právě on se do této situace dostal, čím se provinil. Hned v prvních dnech, a často ihned

⁴¹ THURNHER, Rainer, Wolfgang RÖD a Heinrich SCHMIDINGER. *Filosofie 19. a 20. století*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2009. Dějiny filosofie. ISBN 978-80-7298-177-9. str. 248-249

⁴² JASPERS, Karl. *Úvod do filosofie: dvanáct rozhlasových přednášek*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-05-4. str. 17

⁴³ THURNHER, Rainer, Wolfgang RÖD a Heinrich SCHMIDINGER. *Filosofie 19. a 20. století*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2009. Dějiny filosofie. ISBN 978-80-7298-177-9. str. 249

⁴⁴ JASPERS, Karl. *Úvod do filosofie: dvanáct rozhlasových přednášek*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-05-4. str. 16

po příjezdu do tábora byli nově uvěznění vystaveni jistému rituálu přechodu, jak jej nazývá Wolfgang Sofsky.⁴⁵ Byli nuceni odevzdat své šaty a osobní věci. Nárok na intimitu jim byl tak ihned odepřen. Většinou následovalo oholení hlavy, sprcha, v některých táborech přiřazení táborového mundúru a vytetování čísla, které od té doby nahrazovalo jejich jméno. Celý tento proces doprovázely rány bičem a jiné hrubé násilí, urážky a šikana. Průběh tohoto rituálu, jak jej popisují bývalí vězni, se příliš neliší. I když menší odchylky nalézt můžeme, jeho funkce byla všude stejná. Byl to začátek přeměny člověka v nikoho. Rituál stanovil vězni hranice, co si může dovolit, takže krom poslouchání rozkazů, téměř nic, alespoň ne v jeho konání. Co se vězni odehrávalo v hlavě, je věc druhá. Od té doby tam člověk neměl účes ani šaty, které ho od ostatních odlišovaly, ani jméno, které bylo připomínkou toho, kým byl. Člověku najednou sebrali identitu, pod kterou jej svět znal, pod kterou dříve jednal a se kterou do budoucna počítal.

To, jakou měly osobní věci, drobnosti cenu lze ilustrovat na příkladu z knihy Andreje Pogoževa *Útěk z Osvětimi*⁴⁶, kde nám popisuje případ muže, jež přes zákaz dozorců svíral v ruce fotografii své dcery. Když to příslušník SS zjistil, práskl bičem a muži fotografie upadla, poté, co jí chtěl muž znovu sebrat, esesman fotografii pošlapal, což otce rozčílilo natolik, že dal esesmanovi pěstí. Obrana drobnosti jako je fotografie a následná pěst nakonec stála tohoto muže život, byl zastřelen.⁴⁷ Člověk tam jednoduše neměl nárok na svou minulost, ani na tak malou připomínku, jako byla fotografie.

To, čím měli najednou lidé být, jim tedy tímto drastickým způsobem představeno, již při prvních okamžicích pobytu v táboře. Času na pochopení toho, co se stalo, bylo velmi málo, avšak pro přežití bylo již od prvních okamžiků potřeba, být ve střehu. Otázku „*Jak jsem se do toho vůbec dostal?*“⁴⁸, kterou si pokládá Richard Glazar po prvním dnu stráveném v Treblince, si kladl snad každý, kdo nebyl vybrán pro okamžitou smrt, ale pro život neživot v táboře. Většinou také zejména ti, kdož byli poprvé uvěznění, ti, kdo

⁴⁵ S SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Vyd. 1. Přeložil Dagmar Lieblová. Praha: Argo, 2006. Historické myšlení. ISBN 80-7203-818-4. str. 92

⁴⁶ POGOŽEV, Andrej. *Útěk z Osvětimi: šokující skutečný příběh člověka, jenž unikl z pekla Osvětimi*. Přeložil Ivan Sec. Líbeznice: Víkend, 2009. ISBN 978-80-7222-606-1.

⁴⁷ Tamtéž, str. 38–39

⁴⁸ GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Vyd. 2. Praha: G plus G, 2007. ISBN 978-80-86103-96-9. str. 21

nevěděli, proč se tam ocitli a doufali, že jak rychle a překvapivě se do této situace dostali, se dostanou také z ní.

V této souvislosti rozebírá Wolfgang Sofsky ve své knize *Řád teroru: Koncentrační tábor*⁴⁹, jak byli nuceni vězni různými okolnostmi změnit vnímání času. Pro přežití vězně bylo důležité, aby se oprostil od myšlenky brzkého návratu zpět do běžného života. Člověk se totiž musel snažit všemi svými smysly vnímat a přizpůsobovat se přítomnosti. Jen jí bylo nutné věnovat pozornost. Budoucnost vězně byla nevyzpytatelná, bylo potřeba promýšlet každý další krok, kterým by se mohl nejpravděpodobněji vyhnout násilí a smrti. V koncentračním táboře byla tedy jedinci odebrána minulost, ale také možnost rozvrhovat své jednání do budoucna.⁵⁰ Sofsky sám říká, že „určitou perspektivu budoucnosti si mohli uchovat jen ti vězni, kteří si vybojovali relativně zajištěné pozice ve funkcionářské hierarchii nebo v dílnách.“⁵¹ To se však poštěstilo jen nemnohým. Vězněovo vnímání času, jak jej autor popisuje, bylo tedy odkázáno výhradně na absolutní přítomnost. Své jednání měl vztahovat pouze ve vztahu k bezprostřednímu okamžiku, k tomu co může udělat pro to, aby si zajistil jídlo, lepší postavení, atd. Zároveň však bylo žádoucí udržovat si patřičný odstup, aby ho například neporazila muka z uvědomění momentální bezmoci a bezvýhodnosti situace.⁵² Meze v tomto případě souvisí s oním ohraničením v čase. V rozvrhování sebe sama, svého jednání, naráží na hranice nejisté budoucnosti a odebraných připomínek minulosti.

Symbol mezí lze shlédnout mimo jiné také v samotných hranicích tábora, jeho ohraničení a také prostoru vězně. Jedná se tedy o jakési prostorové vymezení života v táboře. Koncentrační tábory byly často stavěny na odlehlých místech, jejich prostor ohraničovaly někdy vodní příkopy, častěji pak betonové zdi, ploty s nebo bez elektrického napětí a strážní věže, ze kterých byl prostor kontrolován. Takto býval obvykle ohraničen tábor jako celek. Většinou však byla nemyslitelná pro obyčejného vězně také možnost jakéhokoli osobního prostoru. Obyčejní řadoví vězni navíc často bydleli v takzvaných

⁴⁹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Vyd. 1. Přeložil Dagmar Lieblová. Praha: Argo, 2006. Historické myšlení. ISBN 80-7203-818-4.

⁵⁰ Tamtéž, str. 96–100

⁵¹ Tamtéž, str. 101

⁵² Tamtéž, str. 96–100

barácích, kde spávali na kavalcích, které obvykle sdíleli s vysokým počtem spoluvězňů, takže se nemohli téměř hnout.

Z výše zmíněného již můžeme alespoň zčásti vnímat jistou podobnost s Jaspersovým popisem mezní situace, tedy situace, v níž člověk naráží na vlastní hranice. Například stejně jako do mezní situace, byl i do táborového života člověk najednou vržen, často neznajíc důvod uvěznění. Nebylo tam jasné, kdy, jak a jestli vůbec se z této situace dostane. Navíc, prostředky, které byl v běžném životě zvyklý užívat tak, aby situaci ovládl podle svého nebo se jí alespoň vyhnul, v táborovém prostředí nefungovaly. Nebylo možné obvyklými postupy opustit prostor, ve kterém se nacházel, nešlo projít branou bez trestu. Všechny projevy vlastní vůle a pokusy změnit průběh situací vlastními silami, byly nejen zakázány, ale trestány, často také smrtí, která zde nebyla ničím neobvyklým. Vězeň dále narážel na hranice času, ve kterém se mohl rozvrhovat. Byl uvězněn v přítomnosti, jelikož myšlenky na minulost i budoucnost často vyvolávaly pouze pocity úzkosti. Budoucnost tam byla nejistá a minulosti se ho pokusil táborový režim zbavit. I když smazat vzpomínky v mysli člověka se jim často nepodařilo.

Dále je vězni koncentračního tábora neustále připomínána jeho konečnost v podobě smrti, která je přítomna v životě v táboře na každém kroku. Jeho spoluvězni umírají na nespočet možných příčin, např. z nemoci způsobené hladem, žízní, špinou, parazity, nepříznivým počasím, poté také neúnosnou námahou způsobenou leckdy nesmyslnou prací, kterou je nucen vykonávat, nebo přímo ubitím dozorců, atd. Do posledního dechu však vězeň nemá jisté, zda skutečně nastal jeho čas a jaká bude jeho příčina smrti. Samotná smrt je dle Jasperse nejsrozumitelnějším příkladem mezní situace, proto tedy považují téměř každodenní setkání vězně se smrtí, ať v smyslové zkušenosti či pouze v myšlenkách, za další důvod, proč lze připodobnit koncentrační tábor mezní situaci.

Dalšími příklady Jaspersových mezních situací jsou boj, utrpení, náhoda a vina.⁵³ Není snad potřeba příliš zdůrazňovat, že ani tyto situace nejsou v táboře nijak vzácné. Utrpení vlastně plyne z každodenního boje o další den. Vězni musí trpět hlad, chlad,

⁵³ JASPERS, Karl. *Úvod do filosofie: dvanáct rozhlasových přednášek*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-05-4. str. 16

vysílení z namáhavé práce, taktéž tedy svádí boj o každý další den, o jídlo, o lepší oblečení, lepší práci, atd. To, jak moc trpí a jak je jejich boj úspěšný však nezáleží pouze na něm, ale na náhodných okolnostech, o kterých nerozhoduje. Často totiž záleží třeba jen na tom, kterému esesmanovi a s jakou náladou vstoupí vězeň do cesty.

Z uvedených podobností popisu mezní situace a situace v koncentračním táboře je dle mého chápání koncentračního tábora jako příklad mezní situace oprávněné.

Jedním z těch, jež o situaci v táboře jako o situaci mezní uvažují je také Tzvetan Todorov, který ve své knize *V mezní situaci*⁵⁴ dokonce říká: „... *tábory a zkušenosti z nich jsou mezní hned dvakrát, ale ve dvou různých smyslech slova: tábory jsou mezním projevem totalitních režimů, a ty jsou zase mezní formou moderního politického života.*“⁵⁵ Totalitní režimy jsou tak mezí ve smyslu, že jsou vlastně opakem politického života, politický život je v nich omezen na minimum. Tábory pak považuje za mezní kvůli jejich pozici ve středu totalitních režimů, jsou jejich jádrem, a jak poznamenává, také nejsilnějším projevem. Je tomu tak dle něho proto, že jedním z hlavních rysů táborů je teror, jež se objevuje v táborech na denním pořádku a totalitě slouží jako prostředek k dosažení jejich cílů, k vynucení poslušnosti společně s využitím strachu, jež teror mimo jiného vyvolává. Tábory jsou tak v jistém smyslu jakousi zmenšeninou totalitního státu, ale s přísnějšími podmínkami bytí v něm. Snad lze jinými slovy říci, že prostředky, jimiž totalitní režim získává, upevňuje a udržuje svou moc a své působení, a které jsou v něm jaksí rozptýleny do všech koutů společenského života tak, že na každého jedince společnosti působí jistou měrou, se zcela liší od prostředků, jež užívají státy demokratické. Navíc tyto prostředky se v koncentračním táboře vyskytují všechny jaksí ve zhuštěné podobě a na život vězně působí takřka bez přestání svou největší silou, projevují se tam ve své nejkrajnější formě, především také ve srovnání s projevy vně tábora.⁵⁶

3. ⁵⁴ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-

⁵⁵ Tamtéž, str. 292

⁵⁶ Tamtéž, str. 292–295

2.3 Tábor jako zvětšovacího sklo skutečnosti

Považuji za důležité ještě zmínit předpoklad, z něhož Todorov ve své práci vychází, a to jest, že mezní situaci tábora je možné užít jako zvětšovacího skla, které nám slouží k poodhalení a lepšímu pochopení morálního života člověka a jeho základních hodnot.⁵⁷ Pokud se totiž v běžném životě rozhodneme prosadit své zájmy na úkor ostatních, tak naše rozhodnutí nemusí být ostatními ani odhaleno a důsledky této volby jednání směrem k vlastnímu prospěchu nemají takový vliv na životy jiných lidí, jako je tomu při učinění rozhodnutí v koncentračním táboře, právě to je jeden z důvodů, proč je možné se domnívat, že nám život v táboře jasněji ukazuje to, co je ve všednosti skryto.⁵⁸ Kolektivní tresty nebyvaly v táborech nijak neobvyklé, pokud se někdo pokusil vzdorovat režimu či dokonce o útěk, bylo více než pravděpodobné, že trest spolu s ním nemine také ostatní. Pro ilustraci uvedu případ z knihy Zygmunta Baumana *Modernita a Holocaust*⁵⁹, kde uvádí, že po dopadení čtrnácti vězňů, jež se pokusili o útěk ze Sobibóru, byli tito vězni předvedeni před ostatní a bylo jim přikázáno, aby si vybrali každý jednoho z těch nevině přihlížejících. Když ovšem odmítli, velitel jim řekl, že pokud nevyberou oni, vybere si sám, ale místo čtrnácti, jich vybere padesát. Na každý pád, mělo být za osobní rozhodnutí čtrnácti viníků, potrestáno minimálně dalších čtrnáct vězňů, jež se daným skutkem neprovili⁶⁰. Z čehož je patrné právě to, že osobní rozhodnutí jedince v táboře má více než kde jinde výrazný dopad na životy ostatních, jak jsem již zmínila.

Důležité také je, abychom měli při srovnávání světa mimo a uvnitř tábora, tedy při náhledu na koncentrační tábory jako na zvětšovací sklo skutečnosti, mimo jiné stále na paměti onen dvojí smysl slova „mezní“, jež může představovat mez ve středu, čímž se míní právě mezní situace v táboře, a mez na periférii, abychom tím zamezili stírání rozdílů mezi životem v táboře a mimo něj.⁶¹ Není totiž pravda, že by se jednalo o absolutně přesný obraz, ale jako společné oběma situacím s tak rozličnými podmínkami nahlížel Todorov například skutečnost, že ať v táboře či v běžném životě se lidské chování odvíjí od hodnot,

⁵⁷ Tamtéž, str. 295

⁵⁸ Tamtéž, str. 48–49

⁵⁹ BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Přeložil Jana Ogrocká. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. Post. ISBN 978-80-7419-028-5.

⁶⁰ Tamtéž, str. 273

⁶¹ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. str. 294-295

jež člověk zastává. Rozlišuje ale dva typy hodnot, které ovlivňují to, jak se chováme, buď to jsou tzv. hodnoty sebezáchovné, kde tou nejvyšší hodnotou je náš život, který se snažíme zachovat, anebo hodnoty mravní, u kterých je za nejvyšší hodnotu považován život druhého, což ovšem neznamená, že by nám již na vlastním životě nezáleželo, ale že „zůstat člověkem, je důležitější než zůstat na živu“.⁶² V mezní situaci, více než v běžné, se nám poté jasněji ukazuje jistá preference člověka, volit hodnoty sebezáchovné spíše než ty mravní. Pro nás však není důležité, kterou možnost člověk zvolí, nýbrž to, že je i v mezní situaci jistá, i když značně omezená, možnost volby uskutečnitelná, z toho totiž vyplývá, že morálka má i takovéto mezní situaci své místo, lze ji zde s nadějí v její projevy předpokládat.⁶³

Jak je ale známo, v koncentračním táboře a také mimo něj, tedy v totalitním režimu, není pro morálku, lidskost a možnost svobodné volby, samotné prostředí příliš pohostinné. Právě naopak, v režimu samém a zejména pak v koncentračních táborech se snaží, aby byla člověku jeho lidskost odebrána, má se stát loutkou, jež nemůže jednat z vlastního rozhodnutí a nemá být ani schopna o vlastní volbě přemýšlet.

V následující kapitole se chci proto zaměřit na to, jaké byly nutné podmínky, proto, aby moc získal právě totalitní režim, jež tyto mezní situace vytváří, režim popírající lidskost. Kdo a co byli jeho pomocníci na cestě k moci a jak bylo možné, že jej lidé, společnost spolu s potenciálními oběťmi nezastavili včas ještě před jeho triumfem v podobě koncentračních táborů.

⁶² Tamtéž, str. 46

⁶³ Tamtéž, str. 49

3 Cesta totalitarismu, cesta zla

V předchozí kapitole jsem uváděla pojem mezní situace v pojetí Tzvetana Todorova, jež rozlišil mez na periferii v podobě totalitního státu a mez ve středu v podobě koncentračního tábora. V této kapitole se proto pokusím odpovědět na otázku, za jakých podmínek mohly být tyto meze vytvořeny, kdo byli ti, jež tyto hranice kolem společnosti a vězňů v táboře budovali a co umožnilo vznik koncentračních táborů, zločinů proti lidskosti a masového vraždění? Proč tomu všemu společnost včas nezabránila?

Jedním z obecně rozšířených názorů je, že za to mohla především obecně rozšířená nenávisť vůči Židům v Německu, a že ti, kdož stáli v čele nacistického hnutí, byli nelidské, nemyslící bestie ovládané vášněmi a touhou zabíjet. Já se však pokusím po vzoru Tzvetana Todorova, Hannah Arendtové, Zygmunta Baumana a dalších, tento názor vyvrátit. Tito tři výše zmiňovaní totiž přikládali velkou váhu při realizaci konečného řešení politickému systému, totalitarismu, ten dle Arendtové a Baumana, mohl v takovéto podobě vzniknout a získat patřičnou moc až s nástupem moderní společnosti, která přinesla řadu změn a vytvořila tak podmínky, které totalitní hnutí dokázalo plně využít či spíše zneužít při pomoci nacistickému režimu k moci, při prosazování svého vlivu a páchání zločinů takových rozměrů.

První takovou důležitou změnou, kterou Arendtová i Bauman ve svých dílech uvádějí, byl rozpad třídní společnosti, po první světové válce. V knize Hannah Arendtové Původ totalitarismu, autorka popisuje, jak rozpad tříd vedl ke vzniku masové společnosti složené z atomizovaných jedinců postrádající společné zájmy a cíle, ke kterým by jaksi společně směřovali své jednání. Totalitní hnutí dokázaly typické znaky masového člověka využít ve svůj prospěch. Tito jedinci totiž většinou neprojevovali zájem o politický život, a proto ani tradiční politické strany neusilovaly o přízeň masového člověka, právě kvůli jejich lhostejnosti k politice, také předsudku, že se jedná o lidi zaostalé, hloupé. Nezájem těchto politických stran o masu i politická neangažovanost mas posloužily totalitnímu hnutí k získání vlivu. Po odhalení skrytého potenciálu masové společnosti, začalo hnutí za pomoci propagandy a propracované organizace přitahovat

masy na svou stranu, získávat jejich potřebnou přízeň.⁶⁴ To, bylo možné také díky tomu, že po rozpadu třídní společnosti, se rozpadl také stranický systém, tradiční strany totiž již nemohly svůj program směřovat ke konkrétním třídám a jejich zájmům. Lidé přestali stranám důvěřovat, nevěřili v jejich schopnosti vést politiku k prospěchu společnosti či spíše k prospěchu samotného jedince.⁶⁵ Navíc stále více ztráceli pocit sounáležitosti. Dle autorky se tak zrodila samotná psychologie masového člověka, jehož charakteristickým znakem je pocit postradatelnosti. Jak H. Arendtová říká: „*Hlavním znakem masového člověka není brutalita či primitivnost, nýbrž osamocení a nedostatek normálních sociálních vztahů.*“⁶⁶ Tito jedinci se tak obraceli k nacistickému hnutí, jež se zdál zcela jiný než tradiční strany neschopné plnit své sliby, při tomto hnutí získali naději v lepší budoucnost a jistým způsobem také věřili, že i oni jsou strůjci té lepší budoucnosti, lepšího světa.⁶⁷

V zájmu totalitarismu (zde v podobě nacismu) je, aby si vybírala takové členy a přívržence, kteří nebudou ohrožovat jeho moc, nechají se vést, bude je možné snáze zmanipulovat, aby jim nestáli v cestě a spíše napomohli získat a udržovat svou nadvládu, proto se snaží o přízeň jedinců, jejichž postoj k životu politickému, společenskému a leckdy i osobnímu je spíše lhostejný, apatický. Je tedy zřejmé, že tomuto profilu odpovídá již výše popsaný masový člověk, jak je ale možné tuto společnost atomizovaných jedinců organizovat, aby byla nápomocna k vytyčenému cíli totálního ovládnutí?! Užívá tento politický systém hrubého násilí hned od začátku na cestě k neomezenému vlivu či je snad základ víry v nutnost konečného řešení zakořeněn ve většině společnosti? Nikoli, i když násilí užívá taktéž, nejprve však užívá prostředků k nalákání příznivců, kteří zajistí totalitě legální zisk moci.

⁶⁴ ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-13-5. Str. 437–438

⁶⁵ Tamtéž, str. 441–442

⁶⁶ Tamtéž, str. 444

⁶⁷ Tamtéž, str. 441–444

3.1 Propaganda

Podle Arendtové, prvotním krokem při získávání podpory mas bylo užití propagandistických metod, a až po získání moci upevňoval režim svou moc ideologickou indoktrinací a terorem. Ačkoli jistá míra propagandy a teroru je přítomna v totalitním režimu vždy, i když v každé fázi v jiné míře. Dalo by se snad říci, že s rostoucím vlivem klesá nutnost užití propagandy a stoupá naopak uplatnění služeb teroru.⁶⁸ K tomuto Arendtová říká: „... *propaganda je jedním, a možná nejdůležitějším nástrojem totalitarismu ve styku s netotalitním světem, teror je naopak vlastní podstatou jeho formy vlády*“⁶⁹

Co bylo tedy obsahem propagandistických tvrzení? Velmi jednoduše řečeno jejich obsahem bylo, co chtěly masy slyšet. Abych to upřesnila, Arendtová pojednává o tom, jak lidé toužili vymanit se z reality, jež je plná nahodilostí a chtěli utéct do světa, kde je vše jasné, dané a konzistentní. Vzдорovali tak vlivu zdravého rozumu, který pozbyl své platnosti zpřetrháním společenských vztahů atomizací společnosti. A tak propaganda využila tohoto charakteristického rysu masového člověka, totiž, že místo aby důvěřoval vlastním smyslům a zkušenosti, utíká do smyšleného světa, který mu právě propagandistické teorie nabízí.⁷⁰ Paradoxem ovšem je, že nacistické hnutí užívající propagandy, ze své podstaty nemohlo být konzistentní, předvídatelné, jinak by nemělo takovou moc. Totalitní hnutí drží svou organizaci v neustálém pohybu, ale u mas vytváří pocit, že jednají dle zákonů, který povede k jejich vytouženému světu, kde nahodilost je omezena na minimum, vše probíhá dle očekávání. K těmto lžím, jež mají jedince oslovovat a přesvědčit o nutnosti jednat, jsou zneužívána vědecká či spíše pseudovědecká tvrzení, kterým masový člověk důvěřoval, jelikož věda v té době v sobě měla jistou dávku autority, která tak v tomto využití byla nacismem určitým způsobem zneuctěna. Nacistická propaganda upozorňovala na to, že kdo půjde proti ní, proti nacistu, jakoby popíral zákony přírody, se kterými jeho jednání bude v rozporu, pokud tedy nepřestoupí k tomu, co po něm hnutí vyžaduje. Také zde tedy užila důvěru mas ve smyšlený svět, touhy po předvídatelnosti a šířila strach z důsledků, které by nastaly, kdyby se

⁶⁸ Tamtéž, str. 476-479

⁶⁹ Tamtéž, str. 476

⁷⁰ Tamtéž, str. 486-487

nacistického hnutí nedrželi.⁷¹ Ale asi nejvýznamnějším klamem, kterému měli lidé uvěřit, a jež se nedal moc dobře ověřit, se týkal údajného židovského spiknutí. Nejednalo se o výmysl nacismu, tento klam je založen na antisemitismu, jehož historie započala již dříve. Arendtová popisuje, jak se tento blud šíří společností již od Dreyfusovy aféry. V podstatě jde o to, že Židé jsou tajnými vládci světa a kdo je odhalí, nastoupí na pozici světovládců místo nich. A kdo jiný než německý národ by měl zaujmout toto postavení.⁷²

Navíc, propaganda svá tvrzení formulovala do podoby proroctví, které ovšem není v současnosti nijak ověřitelná, jelikož se jedná o jistý příslib budoucnosti.⁷³

Propaganda však byla využívána totalitním hnutím spíše zpočátku, kdy sloužila jako nástroj k tomu, aby se nacismus legální cestou dostal k moci. Po získání moci byli lidé udržováni ideologickou indoktrinací, propaganda poté směřovala spíše za hranice státu, aby oklamala masovou společnost i v jiných zemích, a také aby zmírnila tlak, jež mohl ze zahraničí působit a v jistých okamžicích také působil. Indoktrinace má mimo jiné již získané masy udržet v onom fiktivním světě, kterýžto představila a ustanovila předchozí propaganda. Využívá k tomu a samozřejmě také k jiným účelům teroru, který tedy indoktrinaci často doprovází, a protože není namířen pouze vůči nepřátelům ať těm skutečným či fiktivním, ale i proti svým příznivcům a obyvatelům v daném režimu, indoktrinace pak ospravedlňuje důvody, přímo nutnost jeho užití.⁷⁴

3.2 Teror

Při psychologickém ovlivňování lidí propagandou a indoktrinací je jim vždy nablízku teror jako nástroj upevňující a dokončující to, co tyto psychologické taktiky začaly. Dle Arendtové je pak samotnou podstatou totalitní formy vlády.⁷⁵

Nejprve teror slouží skutečně k odstranění nepřátel režimu, opozice, zastrašování obyvatel. Při odstraňování stranické konkurence nicméně napomáhá jejímu zničení samotný historický vývoj, jež vedl k rozpadu tříd. Teror ale není zaměřen pouze na tyto

⁷¹ Tamtéž, str. 477–479

⁷² Tamtéž, str. 489,496

⁷³ Tamtéž, str. 479,483

⁷⁴ Tamtéž, str. 473–477

⁷⁵ Tamtéž, str. 476

jaksi skutečné oponenty, ale ze samé podstaty totalitní organizace neustálého pohybu, také může měnit podobu svého nepřítele téměř ze dne na den. Arendtová pak říká, že „*Teprve poté, co skončilo vyhlazování skutečných nepřátel a začal hon na „objektivního nepřítele“, se teror stává skutečným obsahem totalitních režimů.*“⁷⁶ Pojem „objektivního nepřítele“ je velice důležitý pro samotný systém vlády. Jelikož, pokud by se režim chtěl zbavit těch, jež předem kategorizovaných skupin jako jsou např. Židé, po konečném řešení by se mohl totalitní režim vrátit k normálním prostředkům vlády, v podstatě by jako takový zanikl. To ale nepřipadá v úvahu a tak je zaveden právě pojem „objektivního nepřítele“, což znamená, že nepřítelem může být označen vlastně kdokoli, podle nově vzniklých okolností. Podezřelá je ale každá myslící bytost již předem, jelikož z úvah jichž je schopna může vzniknout názor, který se dostává do rozporu s režimem, což je v totalitarismu nepřipustné. Institucí, jíž je teror podstatou, je tajná policie. Její členové mohou být kdekoli, proto v každé vrstvě společnosti je také každý podezřelý. Obecná nedůvěra a strach ve společnosti tak samozřejmě pouze přispívají k potvrzení moci totalitní vlády.⁷⁷

Jelikož je samotné myšlení u každého jedince jiné a samo ze sebe disponuje svou nepředvídatelností, určitým způsobem ohrožuje totální nadvládu režimu, jelikož tak není ničím zaručena naprostá, nepodmíněná a ničím nenarušitelná podřízenost. Proto se tedy režim snaží tento atribut v člověku zničit nebo alespoň potlačit, vytvořit z něho tvora, jehož reakce budou předvídatelné a sama nadvláda bude měnit jejich formu. Tedy odebrat zcela člověka svobodu jednání, ale i myšlení. Místa, kde se jim tento cíl málem podařilo dokončit, byly koncentrační tábory. Ty tedy nesloužily pouze k uvěznění odpůrců či jiných „objektivních nepřátel“, ale také jako laboratoře, kde chtěli dokázat svou všemohoucnost, svou absolutní moc.⁷⁸

Nacisté při této cestě k totální nadvládě využívali řadu logických postupů, nepostupovali jako iracionální surovci, čímž chci poukázat na to, že racionalita není zárukou morálky, tomu se však budu blíže věnovat v další kapitole. Nyní ještě zmíním dva důležité kroky, které měly v koncentračním táboře vést k přeměně samostatně

⁷⁶ Tamtéž, str. 572

⁷⁷ Tamtéž, str. 572–575, 583

⁷⁸ Tamtéž, str. 592–593

myslicího a jednajícího jedince na snůšku předvídaných reakcí, a jim měli napomoci dokázat jejich neomezenou moc.

H. Arendtová o tom pojednává přibližně takto, ještě před vstupem do tábora, začal proces ničení právní osoby v člověku. Čehož dosáhli tím, že dané skupiny lidí postavili mimo ochranu zákon, k čemuž potřebovali souhlas či alespoň mlčení zbytku obyvatel. Dále k úspěchu napomohlo samotné postavení koncentračních táborů mimo běžný trestní systém. Do tábora pak byli vybráni, jak lidé zcela nevinní nebo vinní pouze svým původem, ale také skuteční zločinci. Tím, že do tábora uvěznili také zločince, oklamávali společnost, podporovala jejich důvěru v skutečnou vinu všech uvězněných, přičemž skutečnost byla taková, že v táborech se mohli vyskytnout, jak zločinci, tak ti, co byli kategorizováni jako vinní svým původem či jiným režimem odsouzeným znakem, ale také naprosto nevinní lidé.⁷⁹

Druhým významným krokem při pokusu zničit lidskost jako takovou, bylo odstranit morální osobu v člověku.⁸⁰ K tomuto účelu se v táborech užívalo mnoho prostředků. Každá mez popsaná již dříve v kapitole týkající se mezní situace, vytvářela tlak na člověka, při kterém bylo nesmírně těžké nenechat si morálku vzít. Myslím, že v mnoha případech se jim toto podařilo, přeci jen, jak připomíná i H. Arendtová „... *jenom velmi zřídka [se] pokusili vzít s sebou jednoho ze svých katů, ...*“⁸¹, ale je také třeba říci, že možný vzdor mohl znamenat ohrožení života jiných. Systém totalitní moci byl vskutku propracován v tomto pokusu o odlidštění, ale přeci jen i v podmínkách koncentračního tábora se jim tolikrát jejich cíl nedařil, morálka zůstávala v myslích člověka, i když k činům již nezbylo sil, k tomuto se však ještě vrátím v poslední kapitole mé práce.

Na závěr této podkapitoly chci ještě představit další pozici teroru v nacistickém režimu, kterou H. Arendtová ve svém díle popisuje a tj. teror jako podstata totalitního

⁷⁹ Tamtéž, str. 604–605

⁸⁰ Tamtéž, str. 610

⁸¹ Tamtéž, str. 614

ovládání.⁸² Je to tak další faktor, jež působí na posilování lhostejnosti lidí, na jejich víru v oprávněnost násilí jako nutného prostředku k dosažení nevyhnutelného cíle.

Teror dle nacistické ideologie tak slouží jako nástroj k urychlení přírodního zákona, zákona pohybu. Argumenty týkající se rasových zákonů podložily Darwinovou teorií přírodního vývoje. Dle nacistů tedy přírodní vývoj nekončí u člověka toho času, ale pokračuje dál. Tímto také ospravedlnily důvod existence rasových zákonů. Němci tak měli být těmi, kdo by vyšel přírodním výběrem jako nadřazená rasa. Terorem pouze urychlovali pohyb tohoto zákona. Představovali to jako svůj úděl a vinen byl podle nich ten, kdo stál v cestě tomuto přírodnímu procesu, kdo by se ho pokoušel nějakým způsobem zpomalovat.⁸³ I když někteří nacističtí pohlaváři skutečně věřili, že jednají v souladu s přírodními zákony, že naplňují své poslání, posloužila jim tato teorie jako další bod k udržení lidí v životě ve smyšleném světě. Přesvědčovali je o nutnosti jejich počínání a argumenty z vědeckých teorií tak pouze posilovaly zaslepenost mas při možném posuzování nacistických (zlo)činů.

⁸² Tamtéž, str. 627

⁸³ Tamtéž, str. 625–627

4 Vliv byrokracie a banalita zla

V této kapitole bych ráda pokračovala v představení toho, co usnadnilo za dob nacismu zlu projevít se v takové míře, aniž by probudil svědomí společnosti. Dle Zygmunta Baumana bylo zlo takových rozměrů možné za celou historii až s příchodem byrokracie, jež s sebou přináší rozvinutou dělbu práce, sociální inženýrství, důraz na racionalitu a instrumentální myšlení.

Ve své knize *Modernita a holocaust* tak Zygmunt Bauman popisuje právě to, jak bylo možné, že se z normálních lidí stávali pachatelé, zločinci, každý svým dílem přispívající k růstu zla, k masovému vraždění, aniž by na ně působil tlak morální odpovědnosti a viny. Kam se poděla morálka v jejich osobě? Postrádali snad morální cit? Dle Baumana byla morálka v té době jaksí odsunuta na vedlejší kolej. Jednání lidí a jejich činy nebyly posuzovány podle morálních kritérií, ale podle kritérií úspěšnosti, technické zdatnosti, atd. Stejně jako morální odpovědnost byla nahrazena odpovědností technickou. Hlas svědomí, dá-li se to tak říci, byl v mnohých případech umlčen nástroji byrokracie a vítězstvím instrumentální racionality v jednání.⁸⁴

Nyní se zaměříme na konkrétní nebezpečí číhající ze specifík moderní byrokratické společnosti.

4.1 Sociální inženýrství a rasismus

Společenské prostředí v období nacismu bylo jistě velmi ovlivněno přítomným či alespoň v části obyvatel skrytě dřímajícím antisemitismem, odporem k Židům. Ten měl ve společnosti poměrně dlouhou historii a nebyl záležitostí pouze Německa. Židé bez vlastní země, vlastního státu byli vlastně všude cizí, nikde doma, nebylo tedy jasné, kam patří, jakou přesně úlohu ve společnosti hrají. Přítomnost Židů obklopena řadou nejasností, mýtů, nevymezených hranic vyvolávala ve společnosti minimálně jistou míru úzkosti a napětí.⁸⁵ Po rozpadu třídní společnosti a s příchodem modernity se Židé

⁸⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Přeložil Jana Ogrocká. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. Post. ISBN 978-80-7419-028-5. str. 153–154

⁸⁵ Tamtéž, str. 71,85

angažovali v moderním průmyslu, což opět vyvolalo odpor u společnosti, které právě rozpad třídní společnosti sebral určitý řád a hranice ve kterých se cítila jistě.

Již Hannah Arendtová ve svém *Původu totalitarismu* vymezovala možný původ antisemitismu. Před první světovou válkou totiž Židé disponovali značným bohatstvím, kterým podporovali státy a získávali také jistý vliv a politickou moc. Po skončení války s rozpadem národních států ale Židé svou ztratili, ale peníze jim zůstali. Společnost poté začala vnímat tyto peníze jako nezasloužené. Jelikož už Židé neměli funkce, kde bylo možné je využít, lidé tak nechápali, snad ani nechtěli chápat, k čemu je bohatství bez moci, také se však zároveň tohoto bohatství v rukou Židů obávali.⁸⁶ Toto napětí, i když spíše ve společnosti skryté, dokázala nacistická propaganda využít pro své cíle při upevňování a šíření jakési představy abstraktního Žida, jež byl dle Baumana chápán nositel nejasností, zmatků a nepřítel řádu.⁸⁷

Všechny tyto smyšlené charakteristiky Židů prospívaly k podněcování rasismu, což napomáhalo sociálnímu inženýrství, které chtělo budovat společnost na základě rasového původu, tedy zajistit, aby byla společnost zbavena lidí rasově nečistého původu, kteří brání v plném rozvoji a vzkvétání společnosti.⁸⁸ Dle Baumana, měl jistě vliv na průběh sociálního inženýrství, také důraz, který byl po osvícenství kladen na přírodu a přírodní zákony, jelikož se mělo za to, že jedinec a jeho charakteristické rysy, temperament, atd. jsou formovány zejména Přírodou, jeho genetickou výbavou.⁸⁹ Proto Bauman využije tvrzení Arendtové, že i když Židé konvertovali ke křesťanství, nezbavili se svého židovství, své podstaty.⁹⁰ Protože nebylo možné jejich přirozenost přinášející do světa zmatek a napětí přeměnit, bylo je nutné pro lepší budoucnost ze světa odstranit.⁹¹ Nacisté tak často přirovnávali problém sociálního inženýrství k zahradničení či léčení. Židé tak byli často označováni jako plevel, který je nutno odstranit nebo jako nádor v těle, které lze uzdravit pouze odříznutím tohoto nádoru. Zlo tak paradoxně zločinci století postavili přímo do podstaty Židovství. Ovšem sociální inženýrství jakožto nástroj

⁸⁶ ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: Oikymen, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-13-5. Str. 52–53

⁸⁷ BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Přeložil Jana Ogrocká. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. Post. ISBN 978-80-7419-028-5 Str 76-77

⁸⁸ Tamtéž, str. 111

⁸⁹ Tamtéž, str. 114, 116, 143

⁹⁰ Tamtéž, str. 102

⁹¹ Tamtéž, str. 123, 143,

k lepšímu světu, nemohl tolerovat ani další narušitele, za které považoval homosexuály, postižené, cikány, atd. Proto ještě před stavbou plynových komor, existovala různá střediska, kde tyto jedince usmrcovali, například smrtelnou dávkou jedu.⁹²

Ačkoli se nacistická propaganda skutečně hodně snažila společenství Židů vykreslit jako vážné nebezpečí pro společnost, a mnoho Němců s jejich tvrzeními souhlasilo nebo úmyslně ignorovalo mizení Židů ze společenského života, přesto nastal problém, pokud se jednalo o Židy konkrétní, o ty, jež měli nějaké místo v jejich životě, znali jejich tvář, jejich charakter, který se neslučoval s představou abstraktního podlého Žida, který se záměrně snaží o neklid a život proti řádu. Navíc nechtěli být přímo konfrontováni tváří tvář s násilím, ani se na něm přímo podílet. Proto známe jen jednu Kristallnacht, neboli Křišťálovou noc, kdy došlo k viditelnému střetu a násilí, což obyčejné Němce spíše děsilo, než nějakým způsobem uspokojovalo. Na přímý střet nebyla společnost připravená, a tak nacisté museli zvolit jiný plán, kde by se dala využít alespoň společenská lhostejnost. K tomuto plánu, tedy postupnému vyhlazování, jim posloužil byrokratický aparát. Nejprve však bylo nutné Židy vyloučit z veřejného života zbavením práv, atd. Následně pak postupně jdoucími logickými kroky naplňoval konečné řešení, při kterém byla viditelnost výsledků odsouvána, jak od pohlavárů vydávajících rozkazy, tak od společnosti jako takové.⁹³

Jedním z nástrojů tohoto byrokratického aparátu byla také dělba práce, jejíž důsledky přiblížím v následující podkapitole

4.2 Dělbba práce

S modernitou přišla také rozvinutá dělba práce a i ona pomohla zlu odvalit pár kamenů z jeho cesty. Dělbba práce spočívá v tom, že každý pracuje na části z celku určitého úkolu a není pro něho příliš podstatné, kdo a proč začal tvořit to, čeho součástí a co má být výsledkem. V předmoderní době měli většinou lidé při práci povědomí o postupech ostatních, jež se na daném úkolu podíleli, čím blíže byl jedinec k dokončení, tím větším

⁹² Tamtéž, str. 116–119

⁹³ Tamtéž, str. 123–124, 256–259

odborníkem byl, jelikož znal postupy předchozích pracovníků. Věděli, proč se na konečném produktu pracuje, co bylo impulzem k začátku činnosti a co má být výsledkem. V moderní době jsou ale obyčejní lidé většinou vrženi jaksi doprostřed, všimnout si mají jen svého úkolu, svého podílu, na který se mají specializovat a snažit se, aby jej vykonali co nejpochtivěji, aby tak navázali na práci toho pod ním a přispěl k tomu, aby mohli jiní v úkolu pokračovat. Začátek a konec díla je však většinou znám pouze zasvěceným. Těm, pro které onu činnost vykonávají. Danému jedinci, pracovníkovi, jakožto jednomu z mnoha článků v byrokratickém řetězci je tak vzdálen důsledek jeho činnosti až za horizont jeho vidění. S výsledkem, k němuž svou činností přispěl, obvykle nepřichází do styku. Morální kontrola zde tedy nefunguje tak jako v předmoderní době, ve které když už byla práce rozdělena, každý znal důsledky své činnosti.⁹⁴

Svou práci se snaží vykonat co nejlépe, nechce totiž zmařit práci svého spolupracovníka stojícím pod ním, ale také nechce klesnout v očích jeho bezprostředního nařízeného.⁹⁵ Jak Bauman říká „*V podobě loajality vůči organizaci je možno morální pudy jednajících využít pro morálně zavržením hodné záměry, ...*“⁹⁶ Morálka zde pro pracovníky není podstatná či spíše ani nemají důvod o ní přemýšlet, zajímá je pouze kvalita provedení.

I když se ale jedinec o důsledku svého počínání dozvěděl, zjistil, k čemu svým dílem přispívá, morálku stále krom fyzické vzdálenosti od potenciálních obětí, tlumila i vzdálenost psychická, která byla zčásti ustavena dehumanizací oběti, k čemuž došlo za přispění sociálního inženýrství, rasismu atd. Další odsunutí vlivu morálky bylo zapříčiněno tím, že se pachatelé necítili odpovědní za tento konečný důsledek, neboť oni byli jen malou částí v řetězci mnoha činů. Většinou to nebyli ani ti, kteří rozkaz k dané činnosti dali, ani ti, jež jej vykonali. Byli pouze prostředníkem, ctili rozkaz nadřízených,

⁹⁴ Tamtéž, str. 151–154, 265

⁹⁵ Tamtéž, str. 226

⁹⁶ Tamtéž, str. 266

což vnímali jako svou povinnosti. Připouštěli tak spíše jakousi technickou odpovědnost za své činy, při které nepovažují výsledek činnosti za důležitý.⁹⁷

V této souvislosti Bauman připomíná problém „těkající odpovědnosti“, kterou rozbírá již Hannah Arendtová. Jde při tom právě o to, že z organizace práce, byrokratické struktury jde těžko vyčíst, kdo nese odpovědnost. Každá součástka stroje na masové vyvražďování se zříká odpovědnosti. Vnímá se jako pouhý vykonavatel příkazu, odpovědnost tak přeci nese jeho nadřízený.⁹⁸ Významnou roli tak sehrála také podřízenost autoritě. Jelikož díky tomuto vztahu podřízený, nadřízený, věří člověk oprávněnosti požadavků, jež na nás nadřízený klade, proto tedy i normální člověk je schopen zúčastnit se na hrůzném projektu svým dílem jen kvůli tomu, že to přikázala autorita. Kdyby vznesl požadavek ke splnění nějakého podezřelého činu jemu rovný, nejspíš by jej nevykonal, třeba by i vzdoroval, ale pokud mu jej nařídí autorita, nadřízený v hierarchickém žebříčku, přestává se jedinec ptát po morálnosti činu, předává odpovědnost autoritě, uchopuje sebe sama jen jako součástku stroje, vykonavatele příkazu.⁹⁹

Výše zmíněné teze ohledně vlivu autority, vzdálenosti od oběti, přenesené odpovědnosti a snaze dobře vykonat svůj úkol, Bauman podkládá popisem Milgramova experimentu, který tyto faktory vlivu dokazuje.

4.3 Milgramův experiment

Stanley Milgram americký psycholog provedl empirické šetření, které mimo jiné odhalilo, jak bylo možné, že normální lidé, nevykazující v běžném životě žádné znaky patologického chování, byli schopni se bez zábran účastnit na nacistickém konečném řešení, plánu na vyhlazení miliónu lidí, nacisty označených jako nehodné žití.

Experiment probíhal přibližně takto: zúčastněným dobrovolníkům bylo vždy experimentátorem řečeno, že se budou účastnit experimentu, který má prozkoumat vliv trestu na učení, a že jeden z nich má být dobrovolníkem a druhý žákem, přičemž kdo je

⁹⁷ Tamtéž, str. 152–157

⁹⁸ Tamtéž, str. 225–226

⁹⁹ Tamtéž, str. 216,223

kdo, se rozhodovalo losem, tedy alespoň tak to mělo vypadat pro dobrovolníka v roli učitele, žák, který měl být za nesprávnou odpověď trestán, byl výzkumníky najatý herec. Trestem, měl být elektrický šok, jehož sílu měl učitel s rostoucím počtem špatných odpovědí žáka, zesilovat. Elektrický proud, ale žádnou rekvizitou neproudil, což dobrovolník v roli učitele jako jediný nevěděl.¹⁰⁰

Výše zmíněný vliv fyzické vzdálenosti od oběti při vykonávání nařízení bylo Milgramovým experimentem potvrzeno tak, že se procento dobrovolníků, kteří došli na konec experimentu, tedy podali nejvyšší možný elektrický šok, zvyšovali s rostoucí vzdáleností od oběti. Pokud totiž měli přímo přitlačit ruce žáka na desku, jíž měl procházet elektrický proud, procento těch, kteří experiment dokončili, bylo podstatně nižší, než těch, kteří měli jen ovládat páčky na panelu. Když už pouze ovládali přístroj, který rány dával, mělo dále vliv také to, zda svého „žáka“ vidí, slyší nebo nemá vůbec možnost zpětné vazby jeho reakcí. Čím menší kontakt s „žákem“, obětí, tím snazší je být lhostejný a třeba i krutý.¹⁰¹ Za nacismu byla také mezi úředníkem připravujícím vlaky na cestu do koncentračních či vyhlazovacích táborů a smrtí či utrpením obětí řada zprostředkovatelů, oddělující úředníka od krutého výsledku jeho práce

Dalším faktorem, jež dobrovolníky ponoukal v experimentu pokračovat, i když začali být nejistí o správnosti svého počínání, bylo, že pokud by jim přišel již další o trochu vyšší šok příliš, jak by odůvodnil předchozí jím udělené rány.¹⁰²

Svůj význam zde prokázala také role autority experimentátora, které dobrovolník propůjčil pravomoc rozhodovat o jeho jednání, s čímž na něho, dle svého mínění, připsal také odpovědnost za tyto činy. Navíc experimentátor byl jistým způsobem zástupce vědy. Věda sama určitým způsobem byla a je přijímána jako autorita. Její činnosti bývá leckdy odpuštěno, že jedná dle Machiavelliho principu „úcel světí prostředky“, přičemž tyto prostředky mohou stát proti morálním zákonům. Dobrovolník tak věří v odbornost experimentátora, o oprávněnosti se ani nediskutuje, což potlačuje morální pud, které by

¹⁰⁰ HONZÁK, Radkin. Milgramův brutální experiment. In: *psychologie.cz* [online]. August 11, 2010 [cit. 2016-04-05]. Dostupné z: <https://psychologie.cz/milgramuv-brutalni-experiment/>

¹⁰¹ BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Přeložil Jana Ogrocká. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. Post. ISBN 978-80-7419-028-5. Str. 217–218

¹⁰² Tamtéž, str. 220–221

ho jinak mohly zastavit, či vůbec takové jednání (trestat elektrickým proudem) nedovolit.¹⁰³

Milgramův experiment tedy dokazuje a zároveň upozorňuje nejen na to, jak zdánlivě neškodné faktory jinak běžně ovlivňující naše jednání a vnímání, mohly v kombinaci s nacistickou ideologií a jejími záměry vést k tomu, že obyčejní lidé byli schopni neobyčejných činů, aniž by si uvědomili jejich skutečný dopad na životy ostatních, ale poukázal také na to, že jsme toho stále schopni. Zločiny nacistického Německa se nevryly do vědomí společnosti natolik, aby si člověk uvědomil, že je zapotřebí své jednání podrobit nejen racionální kontrole, ale také kontrole morální.

Tento experiment a předchozí kapitoly týkající se prostředků, jimiž byl zmírňován tlak morálky, lze vztáhnout především k těm, kteří nestáli na místě činu, v koncentračních či vyhlazovacích táborech a k těm, jež měli vskutku malé nebo žádné povědomí o důsledcích svých skutků. Co ale například dozorcí, kteří působili právě v těchto místech, ve kterých probíhaly pokusy přeměnit člověka v živou či spíš přežívající mrtvolu. Lišili se od lidí mimo tábor a od obyčejných lidí něčím? Bylo v jejich povaze něco mimořádného, co jim umožňovalo ustát bez větších výčítků téměř denně pohled na smrt a utrpení, jež leckdy sami působili? Odpovědi na tyto otázky, na to, co dalšího usnadňuje nejen dozorcům nepřipustit morální soud do svého nitra, lze najít v knize Tzvetana Todorova *V mezní situaci*, kde pojednává o tzv. všedních nectnostech, které v krátkosti představím v následující podkapitole.

4.4 Všední nectnosti

Pod pojmem všední nectnosti, nám Tzvetan Todorov představuje tři základní rysy našeho chování, které se zřetelně projevovaly v prostředí mezní situace koncentračních táborů a totality vůbec, ovšem své místo ve světě mají v každé době. Jak je z názvu patrné, opět se nejedná o žádné zvlášť neobvyklé charakteristiky, které by z člověka udělaly zcela

¹⁰³ Tamtéž, str. 223–225, 268

necitlivou zrůdu.¹⁰⁴ Dokonce by se snad dalo říct, že v jistých částech jeho života mu spíše pomáhají zachovat si svou citlivost a v jistém smyslu snad i lidskost a morálku.

První všední nectností, kterou popisuje je rozparcelované chování. Při rozparcelování jako by dozorcí a lidé tento rys využívající, rozparcelovali jednu část své osobnosti, svého života před tou druhou a choval se tak či onak podle okolností. Díky tomu, bylo možné v jedné chvíli někomu pomoci a hned vzápětí jinému ublížit či přímo poslat na smrt. Dozorcí takto byli schopni rozlišit svůj veřejný a soukromý život, proto ti, jež posílali na smrt cizí ženy i děti, mohli poté přijít domů a být vzornými manželi, rodiči. Pro svůj klid se tak možná snaží smýt vinu způsobenou v pracovní sféře života příkladným životem v soukromé oblasti. Navíc, jak Todorov říká, rozparcelování napomáhá, aby „...spontánní soucit nepřekážel v „práci“ ...“¹⁰⁵ Tato všední nectnost souvisí také s profesní specializací, tedy dělbou práce, tedy i problému přesouvání odpovědnosti, o které jsem pojednávala již dříve. Utvořením takovýchto hranic mezi sférami života, se dozorcí (a nejen oni) brání proti zlu, proti tomu aby si připustili, že jej vykonávají, čímž se zároveň tyto zločiny stávají se snazšími. Samotné rozparcelování však není zlem, je to běžný prostředek, jak si občas udržet odstup, nemusí přeci vždy být odstup od morálního hodnocení.¹⁰⁶

Druhou všední nectností je odosobnění. O snaze zničit v oběti lidskost jsem se v této práci již zmiňovala. Todorov nám připomíná, že proces odosobnění stojí proti praktickému morálnímu imperativu Immanuela Kanta, který zní: „*jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel, nikdy pouze jako prostředek.*“¹⁰⁷ Co se týče obětí totalitního režimu a zvláště pak koncentračních táborů, využila bych zde náhled Hannah Arendtové, který je nám představen v knize R. Bernsteina *Radical Evil A Philosophical Interrogation*¹⁰⁸, jedná se o to, že pro Arendtovou zlo v totalitním režimu (o to víc pak v koncentračním táboře)

¹⁰⁴ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 164

¹⁰⁵ Tamtéž, str. 172

¹⁰⁶ Tamtéž, str. 165–182

¹⁰⁷ KANT, Immanuel, Marina BARABAS a Pavel KOUBA. *Základy metafyziky mravů*. Vyd. 3., opr. Přeložil Ladislav Menzel. Praha: OIKOYMENH, 2014. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-501-2. Str. 48

¹⁰⁸ BERNSTEIN, R. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002.0-7456-2954-7

došlo dále než k porušení tohoto výše zmíněného praktického imperativu. Zlo je tam totiž radikálnější, jelikož nejde o to udělat z člověka prostředek, nástroj k něčemu, ale učinit ho v podstatě zbytečným.¹⁰⁹ Snad zčásti byli oběti také prostředkem, nástrojem na práci, zejména pak v počátcích nacistického režimu, ale nelze to chápat jako primární účel režimu, jelikož oběti neměli být jakkoli využity, nýbrž zcela vyhlazeny.

Odosobnění obětí probíhalo různými způsoby, od odebrání práv, které probíhalo ještě mimo tábor až po přidělení čísla namísto jména v táboře. Přispívalo k němu také ohromné množství obětí, které měly být najednou zavražděny, jelikož v množství se rozmazávají jedinečné charaktery jednotlivých lidských bytostí. Navíc technika umožnila jakési zabití na dálku, zabití zastřelením vyžadovalo pouze stisknout spoušť a plynová komora pak dokázala zneviditelnit samotný průběh smrti, což jak se ukázalo v již zmíněném experimentu Stanleyho Milgrama, napomáhá tlumit tlak svědomí, pocit odpovědnosti. Nutno tedy říci, že proces snahy o zničení lidskosti člověku, smazání jeho individuality nebyl pouze nástroj k jeho ponížení, učinění ho nadbytečným, nešlo pouze o experiment, který měl potvrdit, že nacisté mohou vězňům provést cokoli. Odosobnění oběti totiž napomáhalo také odosobnění nacistů, úředníků či dozorců v táboře. Tím pak byli schopni lépe snášet pohledy na utrpení lidí, kteří pro ně vlastně lidmi nebyli. Pro vězně v táboře tak bylo motivací, snažit se zachovat lidskou tvář, kvůli tomu, že pokud v nich dozorcí viděli člověka, tím spíš s nimi lépe zacházeli.¹¹⁰ Samozřejmě to neznamená, že by pro ně byli víc, jak vězni, ale lidská tvář a kontakt s dozorcem mohl znamenat den života navíc, což pro většinu obětí mělo svou cenu.

K užití člověka jako prostředku tak dle mého docházelo spíše na pozicích dozorců, nacistů a všech, kteří se podíleli na konečném řešení. Protože právě dozorcí a ti ostatní, jež se podíleli na konečném řešení, byli v jistém smyslu prostředky k jeho dokončení, jeho naplnění. Bylo u nich žádoucí, aby vlastní iniciativu věnovali pouze úkolům a rozkazům, které vycházely z nařízení státu. Sami sebe měli uchopit jako pouhé kolečko ve stroji, které je podřízeno a poslušno systému, mechanismu, jež stroj řídí.¹¹¹ Todorov

¹⁰⁹ BERNSTEIN, R. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002.0-7456-2954-7. Str. 208

¹¹⁰ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 184–188

¹¹¹ Tamtéž, str. 189, 192

poté udává na příkladech Eichmann, Hösse a Speera, že tito lidé skutečně jednali především z poslušnosti zákonu, snažili se, co nejlépe technicky zvládnout svůj úkol, při jejich práci nešlo o potěšení z vraždění, maximálně o potěšení z dobře odvedené práce, přičemž morální obsah pracovní náplně je nezajímá a ani neměl zajímat. Kritické morální úvahy o sobě samém nepatřili k jejich náplni práce, proto dle nich nebyl důvod se jimi zabývat. Například Eichmann byl hrdý na svou poslušnost, děsila ho představa jednat bez rozkazu, z vlastního podnětu, byl rád za své podřízení.¹¹² Todorov říká, že „v jeho představách splývá povinnost a ctnost s poslušností.“¹¹³ To opět dokazuje, co řekl Zygmunt Bauman, že morální odpovědnost byla nahrazena odpovědností technickou.¹¹⁴ Šlo zde zpravidla o to splnit co nejlépe svůj úkol, ať už je jakýkoli.

Poslední všední nectností, o které Todorov pojednává je potěšení z moci, kdy se někdy stává účelem našeho jednání právě samotné potěšení z moci. Tato všední nectnost je založena na tom, že samotné podřízení jedince, jeho závislost naší osobě, je nás zdrojem uspokojení. Je sice možné skrze onu závislost přinášet druhému radost, ale ve skutečnosti je dle Todorova pocit uspokojení mnohem větší, tedy výraznější pokud máme moc někomu působit bolest a ovládat ho skrze ní. V mezních situacích táborů je toto nejvíce patrné, jelikož dozorcí a všichni držitelé jisté vlády nad někým jiným se ze svého jednání většinou nikomu nezodpovídají, což poté ono potěšení ještě více umocňuje.¹¹⁵

Tématu vlivu moci na jednání člověka se věnuje také sociální psycholog Philip Zimbardo, který samotné zlo vnímá jako uchopení moci. To, jaký vliv může mít uchopení moci na přeměnu obyčejných lidí v zrůdy, dokazuje mimo jiné Stanfordským vězeňským experimentem, kde bylo vytvořeno prostředí připomínající vězení, do kterého byli posláni mladí studenti, kteří ještě před začátkem byli rozděleni na dozorce a vězně. Vše bylo zkonstruováno tak, aby to co nejvíce připomínalo reálné zatčení a pobyt ve vězení. Dozorcí i vězni měli typické oblečení, instrukce jak se chovat, při čemž dozorcí měli postupnými kroky ponižovat vězně. Ještě před začátkem experimentu, byli studenti podrobena psychologickým testům, aby se tak experimentátoři vyhnuli zařazení jedinců

¹¹² Tamtéž, str. 193–198

¹¹³ Tamtéž, str. 198

¹¹⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Přeložil Jana Ogrocká. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. Post. ISBN 978-80-7419-028-5 Str. 151

¹¹⁵ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 204–207

s určitými patologickými rysy. Experiment ovšem nebyl dokončen v čase, na který byl plánován. Na studenty vězně byl vyvíjen obrovský tlak a dozorcí se své role zhostili po prvních doušcích pocitu moci, zhostili s nevidaným nasazením. Jejich neomezená moc nad druhými z nich učinila necitlivé stvůry, které by se z nich za normálních okolností v běžném životě jen stěží staly.¹¹⁶

4.5 Banalita zla

V předchozích kapitolách, byly odhaleny odpovědi na základní otázky této práce, a to, jak společnost mohla dopustit, že se vůbec udály hrůzy holocaustu a zda tedy byla německá společnost té doby natolik antisemitistická, kvůli čemuž zločinům proti lidskosti nezabránila a zda pachatelé byli zvrhlé bestie, které touží jen po krvi a moci?! Informace v předchozích částech o této problematice nutí odpovědět, že tomu tak nebylo. Zlo, které postupně procházelo vrstvami společnosti skrze systém nacistické vlády ke svému trůnu, tedy na cestě k vlastnímu triumfu v podobě koncentračních táborů, využívalo běžných prostředků, normálních lidí s nijak mimořádnými vlastnostmi, ale spojeno bylo s ideologií a myšlenkou, která byla spjata s vidinou světa upírající lidem jejich přirozenost, právo na identitu, spontaneitu a další charakteristiky náležící přímo lidské podstatě. Hrůzy nacismu tak vznikly spojením zla s prostředky všednosti a ideou proti lidskosti.

Nemůžu tedy jinak než souhlasit s pojmem banality zla, o kterém pojednávala již zmíněna Hannah Arendtová. Její pojetí zla představuje ve své knize *Radical Evil A Philosophical Interrogation*¹¹⁷ Richard Bernstein, z jehož práce zde budu čerpat.

Pojmem banalita zla, zvedla Hannah Arendtová ve společnosti vlnu nesouhlasu k takovému pojetí. Lidé nechápali, jak může k něčemu tak zruďnému, jako byli zločiny nacismu připojit výraz odkazující k banálnosti?! Důvody, které ji k tomuto vedly, byly však oprávněné. Tradiční pojetí povahy zla, vychází z přesvědčení, že zlo je působeno lidmi se zlou povahou, zločineckými úmysly, sadistickými sklony atd. Tyto charakteristiky dle Arendtové však nelze vztahovat na hrubou většinu nacistických

¹¹⁶ ZIMBARDO, Philip. The psychology of evil. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 23. 09. 2008, [cit. 2016-04-02]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=OsFEV35tWsgberns>

¹¹⁷ BERNSTEIN, R. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002.0-7456-2954-7

zločinců, jelikož jejich povaha podle ní nebyla nijak zvlášť démonická, navíc ani antisemitismus, ani ideologie by nestačily jako podnět k zločinům takových rozměrů.¹¹⁸ Na řadu jejich myšlenek a názorů týkající se onoho nového typu zločinu proti lidskosti a povahy zločinců měl vliv soudní proces s Adolfem Eichmannem v Jeruzalémě, kterého se taktéž účastnila. Tam totiž shledala Eichmanna jako obyčejného byrokrata, nikoli jako sadistické monstrum a ani motivy, které ho vedli k tomu, že ze svého pera přiblížil tisíce lidí na dosah smrti, která často následovala, nebyly nijak démonické. Bernstein tak popisuje, že podle Arendtové byl Eichmann ovlivněn zcela běžnými motivy, jako například, kariérní postup, být dobrým úředníkem a pracovat co nejefektivněji. Co se týče otázky morálky, tedy alespoň toho, jak to, že ho nezastavil hlas svědomí, bylo to podle ní způsobeno tím, že nebyl schopný myslet z pohledu někoho jiného, nebyl schopný samostatně uvažovat.¹¹⁹

Prostředí nacistického Německa neřešilo otázky morálky, neřešilo, zda je morální, to jak jednají, neexistovala o tom žádná diskuze. A pokud přeci někoho napadla otázka po morálnosti jeho činů, často hned také zanikla, snad ze strachu, ale také, že nebylo s kým o ní diskutovat. Todorov udává příklad, kdy Speer nebyl si jistý, zda má splnit rozkaz, který nebyl politický, když se ale zeptal jiného nacistického pohlavára Karla Dönitze ten mu odpověděl „Führer určitě ví, co dělá“.¹²⁰ Pro nacisty tak bylo důležité, co Führer stanovil, co se podle něho má nebo nemá, o zbytek se nemuseli starat, odpovědnost totiž dle nich totiž nesl také sám Hitler. Nutno ale říci, že přenést odpovědnost není možné, člověk vždy bude za své činy nést odpovědnost. Podle Arendtové je tak důležité mít na vědomí vlastní odpovědnost, odpovědnost za druhé a také schopnost přemýšlet z pohledu druhých. Toto vše Eichmannovi a dalším zločincům chybělo.¹²¹ Navíc, myslím, že schopnost přemýšlet z pohledu druhých odkazuje na jistou schopnost empatie, kterou

¹¹⁸ BERNSTEIN, R. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002.0-7456-2954-7 Str. 214–216

¹¹⁹ Tamtéž, str. 220

¹²⁰ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 176

¹²¹ BERNSTEIN, R. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002.0-7456-2954-7. Str. 223

tedy nejspíš většina z nacistických pohlavárů ve své osobnosti postrádala, chtěla postrádat, nebo jen potlačovala.

Svou roli v páchání těchto zločinů neobyčejných rozměrů obyčejnými lidmi hrál jistě systém vlády spolu s byrokratickým aparátem. Ovšem někdo musel být při zařizování tohoto režimu a někdo ho musel držet při životě, i když třeba jen tolerancí či lhostejností. Bernestein k tomuto uvádí názor Arendtové k otázce kolektivní viny, dle ní totiž nelze připsat vinu všem, jelikož tak by nebyl vinen nikdo.¹²² Což vlastně znamená, že by se tak stíraly rozdíl mezi skutečnými pachateli a přihlížejícími, ale zajisté ani nelze zprostit viny každého a obvinít pouze prostředí v podobě systému nacistické vlády.

¹²² Tamtéž, str. 223

5 Mravní integrita obětí

Stejně jako nacisté měli své způsoby, jak zbavovat oběti lidskosti a při tom odolávat mravnímu sebehodnocení, tak také oběti bránili svou lidskost, čím se dalo, měli své vlastní metody, jak co nejdéle přežít s lidskou tváří a nepodlehnout tlaku mezní situace. Co tvořilo tyto meze, bylo představeno v kapitole Mezní situace, a že jistě nebylo jednoduché jim vzdorovat, posouvat je co nejdále od vlastních těl a mysli je zcela zřejmé.

Todorov, jak jsem již naznačila, odmítá představu naprostého zániku morálky v mezní situaci, i když si je vědom a také na to upozorňuje, že existuje jistá mez, za níž jsou samotné podmínky, v nichž mají vězni žít hrubě nelidské, je to díky všem možným prostředkům, jež nacisté užívají, aby vyzkoušeli svou všemocnost a dosáhli kýženého cíle, transformování člověka v ne-člověka, chodící mrtvolu. Tyto podmínky, jako hlad, zima, život ve vlastních výkalech, těžká práce, jsou tedy podmínky vlastně uměle vytvořené, tudíž i člověk žijící v těchto podmínkách může se stát mechanicky jednajícím loutkou, ale právě proto, že jde o uměle vytvořené podmínky, jde také o uměle vytvořeného člověka, o jehož skutečné povaze nelze nic vypovědět ani ho za jeho jednání soudit. Pro tuto mez Todorov zavádí pojem „práh utrpení“.¹²³ Výpovědi bývalých vězňů nám však přináší, jak již bylo také řečeno, nejen zprávy o podlehnutí člověka těmto hrůzným podmínkám, ale také o jeho snaze vzdorovat, ubránit svou lidskost, což dokazuje, že morální jednání, myšlení či možnost volby nebyly ani v nejextrémnější situaci koncentračního tábora zcela zničeny.

5.1 Všední a heroické ctnosti

Todorovy všední nectnosti u člověka, rysů jeho chování jsem představila spíše v souvislosti se zlem působeným pachateli, Todorov však pojednává také o všedních a heroických ctnostech ve vztahu k morálce, jež jakožto volní akty člověk využívá k obraně svého lidství, prokazuje jimi svou příslušnost k lidskému rodu.

Nejprve se zabývá heroickými ctnostmi, mezi něž řadí moc, věrnost a odvahu. Heroické ctnosti na rozdíl od ctností všedních za adresáta svých činů nepovažují

¹²³ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 45

konkrétního člověka či nějakou konkrétní skupinu lidí, ale směřují je k určitému abstraktnímu ideálu, čímž může být například Bůh, vlast, národ, ideologie jako komunismus nebo právě nacismus atd. Pro hrdiny bývá zpravidla důležitá právě věrnost tomuto ideálu, jelikož i když mají strach, svůj ideál nezradí a díky své odvaze vykonávají troufalé činy, jimiž směřují k dosažení vytyčeného cíle, naplnění oné abstrakce. Pro daný ideál je tak ochoten riskovat život svůj, ale také životy ostatních, při čemž mnoho záleží na okolnostech volby při případném pokusu o zhodnocení morálky těchto činů. Pro hrdiny je totiž důležitější naplnění jejich ideálu, dodržení věrnosti než zachování života ať už tedy svého či druhých. Jak Todorov říká: „*Smrt má v hrdinství skutečně vyšší hodnotu než život.*“¹²⁴ Pokud je hrdina schopen obětovat život, jež mnohem častěji bývá nejvyšší hodnotou pro člověka, dokazuje, že si jej cení méně než ideálu, jemuž takto prokazuje svou bezmeznou věrnost.¹²⁵ Z výše uvedeného však vyvstává jistý morální problém a to, co hrdiny opravňuje ohrozit životy druhých, kteří třeba nechtějí ani být té situace účastní?! Navíc, hrdinové lehce zapomenout směřovat své činy k prospěchu ostatních lidí a vnímají pouze svůj abstraktní ideál, za kterým jdou, ať to stojí, co to stojí. Toto je pak spíše pokleslé hrdinství, které jistě nemůžeme považovat za úctyhodné.¹²⁶ Je tak také určitý rozdíl mezi tím, když chce v táboře někdo pomoci druhému z víry v Boha, a tím, když pomáhá z čisté starostlivosti, z vlastní podstaty sebe, kdy neočekává spasení či slávu za své činy, jedná z vlastní vůle, ne z příkazu vůle Boží.

S tím, jak hrdinství může být zneužito, a není vždy hodno obdivu, se pojí také skutečnost, že jisté znaky ideálu klasického hrdiny objevujících se např. u příslušníků SS, dozorců v táboře a dalších. Ti totiž vykazují jistou spíše zdánlivou podobnost s klasickým ideálem hrdiny, svému ideálu jsou zcela oddáni, s naprostou odhodlaností směřují k vytyčeným cílům a opírají se při tom o obrovskou moc. Pro některé z nich je navíc nesmírně důležité, aby jejich činy byly vepsány do dějin. Problém je, že v totalitních režimech bývá ideálem sám vůdce, v nacistickém Německu tj. Hitler; cíl, ke kterému směřují je mimo jiné konečné řešení (naprostá likvidace Židů); a moc je pro ně účelem sama o sobě. Navíc vlastnosti klasického hrdiny, jimiž měli, dle propagandy členové SS, dozorcí, atd. disponovat, se často neshodoval s tím, jak tomu bylo ve skutečnosti. Místo

¹²⁴ Tamtéž, str. 19

¹²⁵ Tamtéž, str. 19

¹²⁶ Tamtéž, str. 65

asketického života, jež údajně vedli, požívali značných nejen materiálních výhod a díky moci, jež nabyli ne zrovna mravně čistým způsobem, nemuseli nijak zvlášť prokazovat svou odvahu, jelikož k jejich moci se vázal strach „poddaných“. Dále se také samo sebeobětování pro ideál liší od klasického pojetí, jelikož zde za sebe údajný nacistický hrdina obětuje druhé. To je tedy jen pár důvodů, ze kterých lze nahlédnout, že znaky hrdinství v nacistickém Německu nelze ztotožňovat s hrdinskými ctnostmi jako takovými. Todorov tak hrdinství disponující těmito neúctyhodnými znaky, nazývá příhodně „pseudohrdinstvím“.¹²⁷

Skutečných hrdinů je však ve světě pomálu, stejně je tomu i v prostředí totalitního státu a koncentračního tábora už vůbec, tam mnohem častěji místo heroických ctností objevíme ctnosti všední. Dle Todorova mají heroické ctnosti své místo především v období válek a akutních krizí, kdežto všední ctnosti, jsou potřebné a žádoucí, jak v každodenním životě v dobách míru, tak strastiplných situacích nejen za časů války. Jsou to jisté projevy vůle, jež člověku napomáhají neodcizit se svému lidství. Všední ctnosti se vyznačují tím, že směřují své činy ke konkrétním lidem nikoli k abstrakcím. Takovýchto činů najdeme i v táboře o moc více než hrdinských. Jelikož ale lidé často touží po velkém příběhu, tyto zdánlivě obyčejné malé velké činy jsou většinou přehlíženy, a proto poté většinou lidé konstatují, že lidskost dokázaly koncentrační tábory dokonale zničit. Tyto všední ctnosti nám ale pomáhají odhalit sílu a odhodlání člověka udržet si alespoň kousek sebe sama, alespoň část toho, co dělá člověka člověkem. Mezi tyto všední ctnosti pak Todorov řadí důstojnost, starostlivost a aktivitu ducha.¹²⁸

Nejprve tedy důstojnost. Důstojnost může pro každého znamenat něco jiného. Většinou je však nahlížena jako možnost zachování svobodné vůle. Svoboda volby patří k naší lidskosti, a jak jsem již zmiňovala, tábory se snaží člověku odebrat jeho lidství, což nutně znamená pokusit se zabránit mu vykonat akt svobodné vůle. To však je úkol nelehký, spíše nemožný. Člověk si může kdykoli zachovat svou důstojnost uvědoměním si, že to, jak se zachová, záleží na jeho vlastní iniciativě, pokud se rozhodne přijmout, co mu osud přináší, uchopit to jako vlastní rozhodnutí, zachovává si tak svou důstojnost.

¹²⁷ Tamtéž, str. 214-218

¹²⁸ Tamtéž, str. 23, 114-115

Proto i pokud své kroky směrem k plynové komoře chápe jako vlastní rozhodnutí, zachová si tím alespoň minimum své důstojnosti.¹²⁹ Znamená to, že se třeba i sám rozhodl jít, protože ví, že vzdor by měl horší následky. Dozorci v koncentračních táborech nejsou proti smrti vězně, to je ostatně jejich cílem, ale proti sebevraždám, jimiž vězni zachovávají svou důstojnost, jelikož se sami odhodlali vzít si život. Právě proto se dozorci všemožně snaží zabránit tomu, aby si kdokoli mohl vzít život, aniž o tom oni rozhodnout, protože jediný, kdo má mít právo na akt svobodné vůle jsou oni, žádný vězeň nemá žádná práva. Todorov tak přímo říká: „*Volbou vlastní smrti člověk uskuteční volní akt a potvrdí svou příslušnost k lidskému rodu – v tom nejvlastnějším slova smyslu*“¹³⁰, smrt je zde poté prostředkem, nikoli cílem, jako je tomu u ctností hrdinských.¹³¹ Uplatnění vůle je tedy možnou cestou k zachování důstojnosti, ale ať je naším rozhodnutím sebevražda, neuposlechnutí rozkazu či něco jiného pro záchranu důstojnosti je třeba potvrdit rozhodnutí následným činem, jež by měl být druhé zřetelný. Důstojnost je úzce spjata s pojmem sebeúcty. Je velice důležité pro život v táboře, aby si člověk sám sebe vážil, čehož může dosáhnout třeba snahou a dodržení čistotnosti i v podmínkách tábora, které od toho odrazují. Dalším příkladem, jak udržet důstojnost a s ní i sebeúctu bývá kupříkladu dobře vykonat svou práci, i když s tímto bodem je spojen jistý morální problém. Záleží totiž, čemu slouží výsledek naší práce, jakému účelu, jelikož, jak autor zmiňuje „*úcty je hodna jen taková důstojnost, která slouží dobru*“¹³². Proto například snaha vězňů postavit zeď kolem tábora řádně a poctivě, z určitého pohledu nemusí být nahlíženo jako morálně správné, přeci jen tím spíše přitakávají svému uvěznění, své podřízenosti, nejedná se tedy o důstojnost, kterou by v očích jiných vzbudil úctu, ale jemu samému to může pomoci alespoň na chvíli při té pracovní činnosti zapomenout na vlastní trýznivou situaci. Navíc, snahu práci vykonávat svědomitě a řádně měli sami vězňové a různí, ale již ze samého obsahu jejich pracovní náplně ničit lidskosti, tato pracovní činnost tak samozřejmě nezachovává důstojnost, jež by byla hodna jakéhokoli obdivu a morální hodnoty samozřejmě taktéž nenabývá. Pro odhalení morální hodnoty, je tak vždy třeba

¹²⁹ Tamtéž, str. 68

¹³⁰ Tamtéž, str. 34

¹³¹ Tamtéž, str. 34

¹³² Tamtéž, str. 75

posoudit, jaké důsledky měly dané činy na životy ostatních, zda šly vstříc lidskému dobru či zlu.

Zatímco adresátem důstojnosti je její ochránce sám, je tak zaměřena na vlastní „já“, příjemcem druhé všední ctnosti, je nějaký konkrétní jedinec či skupina, s jejímiž jednotlivými členy se však známe (nejedná se o žádnou podobnou abstrakci jako národ, ...), většinou se jedná o blízké příbuzné či přátele, ale může to být vlastně kdokoli, ke komu si najdeme cestu, kdo nám je sympatický a ke komu tak chováme jistý citový vztah. Svůj přízeň mu věnujeme pro to, jaký je. Tím nejkrajnějším projevem starosti o druhého je vydat se s blízkým na smrt, jelikož život bez něho by ztratil smysl. I takové případy byli, kdy se někdo dobrovolně vydal se svým blízkým do transportu. Jindy může být krajní starostí někoho usmrtit, když víme, že těžší by bylo žít. Samozřejmě jsou častější méně extrémní projevy starosti jako je například podělit se s někým o jídlo, podat cennou informaci, radu nebo jiné formy možné pomoci, kterých lze v táboře nalézt dost na to, aby u lidí byla stvrzena jejich lidská stránka. Důležité je už jen být někomu přítelem, oporou. Věnovat někomu péči přináší potěšení, jak tomu, kdo jej dává, tak i tomu, kdo dostává. Starost o sebe si totiž většinou opětvují, což jednomu i druhému dodává pocit, že má svou hodnotu, své lidství, má někoho pro koho je cílem v jeho konání a nejen prostředkem.¹³³ Pro morálku vězně je tato ctnost velice důležitá, starost o někoho pomáhá oprostit se od vlastních problémů, dodává tak člověku větší sílu snažit se přežít. Je třeba ale rozlišovat starostlivost od solidarity, dobročinnosti či oběti. Solidarita se liší tím, že svou péči směřujeme k určité skupině, jen pro to, že např. sdílíme stejné abstraktní hodnoty, nejde v ní o člověka jako jednotlivce, ale o člena určité skupiny. Mimo to, pokud protěžujeme jen ty, jež patří do skupiny, mohou kvůli tomu trpět ti, kdo do ní nepatří, proto nelze solidaritě přiřknout takový morální význam jako starostlivosti, jelikož naše projevy solidarity mohou plynout s čistě osobního, vypočítavého zájmu, kdy stejné výhody očekáváme i sami pro sebe.¹³⁴ Dobročinnost je zase na rozdíl od starostlivosti jednosměrná, jelikož její příjemci, což bývají většinou lidé nějakým způsobem trpící, ji nemohou oplatit. Vykonavatelům dobročinnosti je navíc prakticky jedno, kdo je oním trpícím, je směřována všem. Poslední, co je třeba od ctnosti starostlivosti odlišit je oběť,

¹³³ Tamtéž, str. 94

¹³⁴ Tamtéž, str. 89–93

ta se stejně jako dobročinnost váže k nějaké abstraktní hodnotě. Oběť přinášíme ne kvůli jedinci, ale například kvůli náboženství, ideologii, atd. akt obětování se bereme spíše jako naši povinnost, a tak je čin obětování spjat s ctnostmi hrdinskými více než všedními.

Poslední všední ctností, jež Todorov rozebírá, je aktivita ducha. Pod tímto pojmem se skrývají dvě aktivity, hledání pravdy a krásy. Intelektuální či estetický zážitek dovoluje opustit v myšlenkách alespoň na okamžik prostředí plné útrap, povznést duši nad ostatné dráty a prožít moment svobody. Tento zážitek mohou vychutnat vězni sami, ale mnohem častěji ho chtějí s někým sdílet. Aktivitou ducha v táboře může být například čtení, pouhé diskutování o knihách nebo samotné psaní či hudba, ale třeba jen pohled na západ slunce. Intelektuální snaha pochopit, poznat, porozumět světu pomáhá vězňům nejen přežít v přítomnosti, ale také mohou hledáním pravdy nebo jen vypovězením pravdivého příběhu o životě v táboře usnadnit projevy a působení dobra v budoucnu. Aktivita ducha však častokrát s morálním jednáním nijak nesouvisí, dokonce může být pomocníkem zla, když například hudba, jak píše Todorov „... *slouží k popohánění vězeňkyň, k rozptýlení ustaraných dozorců nebo k ukonejšení jejich svědomí.*“¹³⁵ Abych to objasnila, pokud pomocník zla myslím ve smyslu, že třeba zážitek hudby, jež konejší svědomí, svým působením vlastně zastíňuje možné výčitky, morální soudy a nahrazuje je povznášejícím pocitem přinášejícím jisté uspokojení někomu, kdo páchá hrůzné činy a ať vědomě či nevědomě usnadňuje projevy zla na úkor dobra. Podobně je tomu s aktivitou ducha v podobě intelektuálních činností, osvětimský lékař Mengele nazývaný též „anděl smrti“ se mimo svou vášeň k hudbě, věnoval také vědeckým výzkumům v medicíně a antropologii, jeho postupy však byly proti základním etickým principům a pátrat po morálce v jeho aktivitě ducha by byla marná práce. Přeci jen se však najdou tací, jež jej obhajují právě kvůli poznatkům, jež ze svých morbidních pokusů na lidech získal. Dle mého ale cena za výsledky jeho práce byla až příliš vysoká a nemorální. Souhlasím tedy s Todorovem, který k tomuto říká, že „Aktivita ducha je morální tehdy, když usiluje o dobro jednotlivců, k nimž se obrací, a přestává být morální v okamžiku, kdy plodí destrukci a smrt: ...“¹³⁶ Opět je zde tedy morálka činu posuzována podle toho v jakém smyslu se vztahuje k druhým. Pokud jsou totiž všední ctnosti směřovány k jednotlivým

¹³⁵ Tamtéž, str. 107

¹³⁶ Tamtéž, str. 109

lidem, ke konkrétním jedincům a ne k abstrakci, mohou působit dobro i za zdi táborů. Toto dobro skryté v tak všedních činech, nesmíme nechat uniknout naší pozornosti, jelikož právě z těchto činů je patrné, že ani tak extrémní podmínky jsou v koncentračním táboře, nedokážou zcela zničit morálku v člověku.

5.2 Zachování lidskosti

Stejně jako nám lidem uniká podstata banality zla, tak si také příliš málo všímáme všednosti dobra. I když to může znít jako klišé, jsem toho názoru, že máme tendenci vidět čistě bílé dobro a čistě černé zlo, ale již nevnímáme ony odstíny šedi, kterými se k nám ta výrazně černá a bílá vždy v přechodných odstínech přibližuje. Myslím, že při hledání morálky a snah zachování lidskosti v táboře je třeba co nejvíce zbystřit naše smysly, jelikož důkazy o jejich výskytu jsou někdy až příliš malé.

Pokud se snažíme posuzovat morálku a lidskost v prostředí koncentračního tábora. Je třeba uvědomit si, jací jsou lidé ze své přirozenosti. Jsou tedy hodní nebo zlí, dobří či špatní? Já se přikláním k názorům Stevena Pinkera, že každý má v sobě jisté motivy, které vedou ke zlu a zase jiné, které k dobru, a to jaký z nich se projeví, záleží nejen na genetice, ale prostředí a také náhodě.¹³⁷ Schopnost morální úvahy, morálního soudu však považují člověku vrozenou. Dle mého tak i v koncentračním táboře má vliv jak prostředí, tak také náhoda. Náhoda spočívá třeba v tom, s kým se v táboře vězni setkali, v jakém čase přijeli, atd. Každý jde tedy do tábora s jistými morálními předpoklady a nelze předem říci, zda dobrými či zlými. Prostředí pak může tyto probudit nebo utlumit.

Dále myslím, je vždy třeba mít při zkoumání člověka v táborech na mysli Todorovu tezi, která zní: „*Když potlačíme obvyklé složky lidského života uvnitř společnosti, vytvoříme naprosto umělou situaci, která vypovídá pouze o sobě samé.*“¹³⁸ Znamená to nutnost pamatovat na to, že člověk jako lidská bytost byl v podmínkách transformovat člověka do uměle vytvořeného tvora, což však o jeho podstatě nic moc

¹³⁷ Steven Pinker | Talks at Google. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 01. 11. 2011 [vid. 2016-04-02]. Kanál uživatele Talks at Google. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=_gGf7fXM3jQ&nohtml5=False

¹³⁸ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 45

nevypráví. Pokud se ale odhodláme na otázky lidskosti v táboře ptát, jak to tedy je?! Skutečně byla na takovém místě lidskost zničena?!

Nutno říci, že ve většině případů lidí žijících v táboře se zdálo, že o svou lidskost skutečně přišla. Nelidské podmínky udělali své, například u lidí, jimž se říká Muslimani. Jejich popis nalezneme například v uvedené knize Wolfganga Sofskyho *Řád teroru*¹³⁹. Je to bytost ani živá ani mrtvá. Říci, že rezignoval na život, zdá se nestačí. Z člověka zbyla jen kostra potažená kůží, není schopen pořádně vnímat, reaguje pouze na křik povelů, je schopen pozřít cokoli, co jen trochu připomíná jídlo.¹⁴⁰ V případě Muslimanů a ještě pár dalších případů tábor vyhrál. Sofsky připomíná, že ti, co již v táboře pobývali déle, byli schopni odhadnout, kdo má jakou šanci přežít, ovšem v táboře svou roli sehrávala ve velkém náhoda, takže se nedá říci, že by tyto odhady byly stoprocentně přesné.¹⁴¹ Ovšem pro záchranu života a lidské podoby ať fyzické či duševní, bylo nutné dodržovat pár drobností, které ale ve výsledku znamenaly mnoho. Ti, jež tyto maličkosti zanedbávali tak jako Musliman, byli důkazem, že táborová laboratoř, jejímž cílem bylo udělat z člověka pouhý svazek mechanických reakcí, byla úspěšná.

Co tedy bylo důležité pro přežití a uchránění sebe sama? Především to byla nutná, neustálá opatrnost, bylo nutné být ve střehu již od prvních chvil. Pro to, aby člověk neupadl ve svých očích a zachoval si tvář i pro dozorce, se co nejvíce snažil udržovat se čistým a pokud to jen šlo, sehnal si co nejlhodnější oblečení. Umět jazyky bylo také ohromnou výhodou pro možný kontakt s dozorcem, ale také pro co největší možnou interakci se spoluvězni. Štěstí měli ti, jež v prvních dnech narazili na starší vězně, který jim ušetřil pár pro život významných rad. Už jen skutečnost, že člověk člověku poskytl radu, nečekající odměnu, považují za malý důkaz zachování lidskosti.

Dalšími důkazy toho, že lidskost často nezlomila ani takováto mezní situace jsou pouhé vnitřní rozpravy odehrávající v myslích vězňů, už jen rozlišení a uvědomování si, že co se děje, není morální, dokazuje, že pojem morálky nebyl člověku odejmut. Navíc kdyby byla morálka i lidskost člověku v táboře zcela zničena, jak bychom poté vysvětlili

¹³⁹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Vyd. 1. Přeložil Dagmar Lieblová. Praha: Argo, 2006. Historické myšlení. ISBN 80-7203-818-4.

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 209–210

¹⁴¹ Tamtéž, str. 212

výčitky, pocity viny těch šťastných, kteří přežili. Morálka tak nutně musela v člověku přetrvávat před uvězněním, během jeho (i když pozměněna), a následně i po osvobození. Často se také setkáme s tím, že měli vězni starost o své kamarády, jež v táboře onemocněli. Je známa řada důkazů o vzájemné pomoci, například Richar Glazar připomíná, jak kápo Siegfried zmírňoval jeho utrpení v nemoci, když ho schovával, aby nemusel k těžké práci.¹⁴² A tento případ není jediný, pro to si pokládám stejnou otázku jako Tzvetan Todorov „*Platí vůbec zákon, z něhož existuje tolik výjimek?*“¹⁴³, čímž se míní, je tedy ze zákona jasné, že lidskost byla nutně prostředím tábora z člověka odstraněna?! Kvůli všem výše zmíněným důvodům včetně uvedených všedních ctností, tedy myslím, že lidskost je v člověku zakořeněna natolik, že i v mezní situaci tábora zůstává zachována, i když třeba jen hluboko uvnitř v podstatě člověka. Domnívám se, že každý z vězňů, po návratu na svobodu, v sobě lidskost mohl znovu objevit a probudit ji k životu.

¹⁴² GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Vyd. 2. Praha: G plus G, 2007. ISBN 978-80-86103-96-9. Str. 183

¹⁴³ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 40

6 Závěr

V první části jsem se zabývala pohledy na lidskou přirozenost, nejprve pojetím vybraných filosofů, poté zástupců přírodních věd, sociobiologii a sociální psychologii. V průběhu práce se dle mého vyjasnila lidská přirozenost nejbližší srovnatelná s pojetím Stevena Pinkera, jež neshledává člověka ani jako primárně dobrého ani jako špatného, ale má podle něho ve své přirozenosti sklony k obojímu, přičemž prostředí, genetika, ale také náhoda ovlivňují, které motivy zvítězí a vyjdou napovrch. Jeho náhled byl dle mého nejbližší kvůli skutečnosti, že ani mezní situace, skrze něž lze přiblížit povahu lidské podstaty, neodhalují, že by v nich lidé byli pouze ve stavu války všech proti všem, ale že si jsou schopni i pomáhat, myslet na druhé.

Dalším důvodem pro to zřít se pojetí lidské přirozenosti jako primárně a především zlé, lze nalézt v nové povaze zla a zločinců moderní společnosti. Jelikož většina těch, kteří se podíleli na masovém vraždění, byla složena z obyčejných lidí, bez nějakých zvláště krutých vlastností. Právě byrokratický systém a totalitní režim totiž napomohl přetvořit normálního člověka ve vražedný stroj. Tito lidé, z nichž se najednou stali vrazi, si však neuvědomovali svou odpovědnost, jednali jen z podřízenosti autoritě a snaže vykonat dobře svou práci. A všichni ostatní již režimu jen přihlíželi, zase přispěli nacistickým zločinům tím, že uchovávali oči, uši a ústa zavřena. Ze všech těchto okolností vyšla najevo banalita zla.

Nelze ale vše svádět na abstrakce jako systém a režim. Myšlenky, které se s nimi pojily, ať už antisemitismus či idea lepší budoucnosti, vznikly od lidí, svěřit někomu v tomto případě spíše něčemu odpovědnost není možné. Jak jsem již řekla, systém tvořili lidé, tedy ti také nutně vymysleli metody, při kterých postupnými kroky měli člověka zbavit lidskosti. Nejpropracovanější postupy bylo možné nalézt v koncentračních táborech. Hlad, zima, těžká práce, místo jména číslo, žádné osobní věci, hrubé násilí to vše udělalo své, proto se také nacistům podařilo lidskost v některých případech v člověku potlačit. Ale nelze říci, že by ji byli schopni odstranit. To, že lidé svou lidskost brání, jak jen je to možné, dokazuje řada výpovědí bývalých vězňů, kteří poukazují na to, jak bylo důležité mít někoho o koho se člověk mohl starat, zachovat si důstojnost před sebou samým například snahou udržet se, co jen to jde v čistotě. Navíc, ti, kterým se poštěstilo,

a tábor přežili, po návratu domů znovu mohli naplno projevovat svou lidskost. Což také řada z nich udělala tím, že se snažila vypsát své paměti a předat tak zprávu, aby ulehčili svědomí a pocitu viny z toho, že se navrátili právě oni a ne jiní, ale také aby informovali společnost a varovali před hrůzami, které by se neměly nikdy opakovat.

Lidskost se nám tedy nakonec ukázala jako hluboce zakořeněná a neodstranitelná z povahy člověka.

Jmenný rejstřík

A

Arendt, 33, 35, 37, 38, 39, 41, 44, 47, 50, 52

B

Bauman, 31, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 45

Bernstein, 47, 50, 51

D

Dönitz, 51

E

Eichmann, 49, 51

G

Glazar, 27, 61

H

Hitler, 51, 54

Hobbes, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 23

Hobbeso, 14

Honzák, 45

Höss, 49

J

Jaspers, 25, 26, 29

K

Kant, 11, 16, 17, 18, 47

L

Locke, 11, 14, 15, 16, 22

M

Machiavelli, 45

Mengele, 58

Milgram, 44, 45, 46, 48

P

Pinker, 11, 21, 22, 23, 24, 59

Pogožev, 27

R

Rousseau, 23

Rousseaua, 22

S

Sofsky, 27, 60

Speer, 49, 51

T

Todorov, 9, 25, 30, 31, 32, 33, 46, 47, 48, 49, 51, 53,
54, 55, 56, 58, 59, 61

W

Wilson, 11, 19, 20, 21

Z

Zimbardo, 49

Seznam zdrojů a literatury

Literatura

ARENDDT, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-13-5.

BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Přeložil Jana Ogrocká. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. Post. ISBN 978-80-7419-028-5

BERNSTEIN, R. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002. 0-7456-2954-7

GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Vyd. 2. Praha: G plus G, 2007. ISBN 978-80-86103-96-9.

HOBBS, Thomas. *Leviathan, neboli, O podstatě zřízení a moci státu církevního a občanského*. Praha: Melantrich, 1941.

JASPERS, Karl. *Úvod do filosofie: dvanáct rozhlasových přednášek*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996. Oikúmené. ISBN 80-86005-05-4.

KANT, Immanuel, Marina BARABAS a Pavel KOUBA. *Základy metafyziky mravů*. Vyd. 3., opr. Přeložil Ladislav Menzel. Praha: OIKOYMENH, 2014. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-501-2

LOCKE, John. *Dvě pojednání o vládě*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1965. Filosofická knihovna

LOCKE, John. *Esej o lidském rozumu*. Praha: Svoboda, 1984.

POGOŽEV, Andrej. *Útěk z Osvětimi: šokující skutečný příběh člověka, jenž unikl z pekla Osvětimi*. Přeložil Ivan Sec. Líbeznice: Víkend, 2009. ISBN 978-80-7222-606-1.

SOFISKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Vyd. 1. Přeložil Dagmar Lieblová. Praha: Argo, 2006. Historické myšlení. ISBN 80-7203-818-4

THURNHER, Rainer, Wolfgang RÖD a Heinrich SCHMIDINGER. *Filosofie 19. a 20. století*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2009. Dějiny filosofie. ISBN 978-80-7298-177-9.

TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti. ISBN 80-204-0853-3. Str. 40

WILSON, Edward O. *O lidské přirozenosti: máme svobodnou vůli, nebo je naše chování řízeno genetickým kódem?*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1993. ISBN 80-7106-076-3.

Internetové zdroje

HONZÁK, Radkin. Milgramův brutální experiment. In: *psychologie.cz* [online]. August 11, 2010 [cit. 2016-04-05]. Dostupné z: <https://psychologie.cz/milgramuv-brutalni-experiment/>

PINKER, Steven. *A Biological Understanding of Human Nature*. Edge [online]. 2002, [cit. 2016-04-07]. Dostupné z: https://www.edge.org/conversation/steven_pinker-a-biological-understanding-of-human-nature

Steven Pinker | Talks at Google. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 01. 11. 2011 [vid. 2016-04-02]. Kanál uživatele Talks at Google. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=_gGf7fXM3jQ&nohtml5=False

Steven Pinker: Human nature and the blank slate. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 07. 10. 2008 [vid. 2016-04-04]. Kanál uživatele TED. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=CuQHSLXu2c>

ZIMBARDO, Philip. The psychology of evil. In: *Youtube* [online]. Zveřejněno 23. 09. 2008, [cit. 2016-04-02]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=OsFEV35tWsgberns>